

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

GAZÂLİ'YE GÖRE AKIL İMAN İLİŞKİSİ

**Hazırlayan
Recep OLHAN**

**Danışman
Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK**

Yüksek Lisans Tezi

**Ağustos 2012
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI**

**GAZÂLÎ'YE GÖRE AKIL İMAN İLİŞKİSİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Recep OLHAN**

**Danışman
Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK**

**Ağustos 2012
KAYSERİ**

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığım ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Recep OLHAN

“Gazâli’ye Göre Akıl İman İlişkisi” adlı yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez nerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Recep OLHAN

Tezi Yöneten

Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Prof. Dr. Ahmet Kamil CİHAN

Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK danışmanlığında Recep OLHAN tarafından hazırlanan "Gazâlî'ye Göre Akıl İman İlişkisi" konulu bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

25.06.2012

JÜRİ

İMZA

Danışman : Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK

Öye : Murat Özalp, Murat SERDAR

Öye : Prof. Dr. Tuzen KOC

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü yönetim Kurulunun 22/06/2012 tarih ve ...13... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN

Enstitü Müdürü v. v.

ÖNSÖZ

Gazâli, İslam düşünce tarihinde, dönüm noktasında yer alan ilmi çalışmalarının çeşitliliği ve haklı başarısıyla kendisinden her zaman söz ettirmiş ender bir şahsiyettir. O, görüşleri itibariyle gerek Doğuda ve gerekse de Batıda her zaman inceleme konusu olagelmiş ünlü bir mütefekkidir.

Din Felsefesinin en önemli mevzularından olan akıl ve iman kavramları ile bu iki kavram arasındaki ilişki tarih boyunca güncelliğini korumuştur. Kanaatimizce, insanlığın düşünce serüveninde önemli bir yer tutan bu kavramların Gazâli açısından hangi temellere oturtulduğu da önem arz etmektedir.

Çalışmadaki temel amaç; Gazâli'nin eserlerinde dile getirdiği iman, akıl ve bu ikisi arasındaki münasebeti araştırıp, onun akla bakış açısını göstermek, akıl- iman ilişkisinin onda nasıl şekillendiğini, aklî soruların nereye kadar gidebildiğini, bu soruların ne kadarına insanın cevap bulabileceğini Gazâli'nin bakış açısıyla belirlemeye çalışmaktır.

Bu çalışmada ele aldığımız konuları öncelikle Gazâli'nin kendi eserleri bağlamında değerlendireceğiz ve çalışmamıza fikri zenginlik kazandırmak amacıyla ikincil kaynaklara da yer vereceğiz.

Bu çalışmayı üç bölüm halinde ele alacağız.

Birinci bölümde Gazâli'ye göre akıl genel hatlarıyla ele alınacaktır. Aklın tanımı, mahiyeti, hangi kavramlarla ilişkili olduğu, aklın ulaşabileceği sınırlar, aklın çıkmazları, aklın mertebeleri ve değeri ele alınacaktır. Ayrıca, Gazâli'nin düşüncesinde aklın ne kadar önemli olduğu, Gazâli'nin akla ne kadar güvendiği, akli nasıl eleştiriye tabi tuttuğu gibi sorunlar da ele alınacaktır.

İman olgusunun hayatiyeti, insanlık tarihinde her zaman önemini sürdürülmüştür. Zîra imanın varlığı veya yokluğu, tüm bir hayatı anlamlandırmayı ve yaşamayı etkiler. Bu açıdan Gazâli de hayatını ve bütün ilmi mesaisini imanî meselelere, hakikat arayışına adanmış ve düşüncelerini iman temelli olarak oluşturmuştur. Çalışmamızın ikinci bölümünde; Gazâli'de iman nasıl tanımlandığı, iman mahiyeti, iman tasdik ve amelle ilişkisi ve iman mertebeleri üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise akıl ve iman arasındaki etkileşim ele alınacaktır. Alanı daha çok fiziki âlemle sınırlı olan aklın, metafizik alanın konusu olan imana ulaşmaya aracı olup olamayacağı, eğer aracı olabiliyorsa bunu hangi zeminde sağladığı üzerinde durulacaktır. Ayrıca, aklın değerinin tespitinde imanın etkisinin olup olmadığı ve iman oluşumunda aklın rolü gibi sorunlar da bu bölümde ele alınacaktır.

Bu çalışmanın her aşamasında önemli eleştiri ve değerlendirmeleri ile bizden ilgi ve desteklerini esirgemeyen, ihtiyaç duyduğumuz her anda kıymetli bilgilerinden istifade etmemize imkân tanıyan değerli hocam Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK'e ayrıca Prof. Dr. Turan KOÇ ve Yrd. Doç. Dr. Murat SERDAR'a teşekkürü borç bilirim. Hayatın her alanında olduğu gibi bu çalışma sırasında da hiçbir zaman desteğini esirgemeyen fedakâr eşim Semra Hanım'a sonsuz teşekkürler ediyorum.

GAZÂLÎ'YE GÖRE AKIL İMAN İLİŞKİSİ

Recep OLHAN
Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2012
Danışman: Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK

ÖZET

İslam düşüncesinin en önemli simalarından biri olan Gazâlinin hayatını hakikat arayışı olarak özetleyebiliriz. Araştırmamızın konusu “Gazâli’ye göre akıl-iman ilişkisi” adını taşımaktadır. Biz bu çalışmamızda, Gazâli’ye göre akıl, iman ve bu iki kavram arasındaki etkileşimi ele aldık. Akıl kavramının analizi tezin birinci bölümünü teşkil etmektedir. İman başlığı altında ikinci bölümde, Gazâli’ye göre imanın tanımı mahiyeti ve mertebeleri ele alındı. Üçüncü bölümde akıl iman etkileşimi ele alındı. Burada aklın imanın oluşum sürecindeki yeri ve aklın değerinin tespitinde imanın rolü üzerinde duruldu.

Gazâli akla önem veren bir düşünürdür. Ancak o akli kalp ruh ve nefis kavramlarıyla birlikte ele alır ve bunları çoğu zaman birbirinin yerine kullanır. Gazali’ye göre kalp burada imanın konusu olan metafizik âleme geçişin merkezî unsuru olarak kabul edilir. Gazâli’ye göre asıl arzulanan ve hakîkatin son merhalesi olarak kabul edilen en yüksek iman derecesi âriflerin imanıdır. Ancak bu mertebe sadece çalışılarak elde edilebilecek bir yapıda değildir. Burada asıl belirleyici olan ilâhi hidayet unsurudur.

Anahtar Kelimeler: Gazâlî, Kalp, Akıl, Nefs,

THE RELATION OF INTELLECT TO ACCORDING TO GHAZALI

Recep OLHAN
Erciyes University, Institute of Social Sciences
M.Sc. Thesis, August 2012
Supervisor: Doç. Dr. Ramazan ERTÜRK

ABSTRACT

We could summaries the life of Al-Ghazali (Algazel) as “Search for the truth” who was considered one of the significant personalities of Islamic Thought. The main subject of this research is titled as “The Association of Mind and Faith”. Within this study I have focused on mind, faith and interaction in between the both concepts. The first part of the study composes the analyses of the concept of mind. Through the second part under the title of Faith, Al-Ghazali’s (Algazel’s) approach for the definition of faith, along with its nature, characteristics, levels and degrees were covered. In the third part, the association of mind and faith were focused on underlining the position of the mind during the origination of the faith and the role of the Faith during the evaluation of the mind.

Al-Ghazali (Algazel) is a philosopher that emphasis on the mind. Furthermore he considered the concept of mind along with the concepts of heart, Sole and Inner-Self and he used these concepts instead of each other. According to Al-Ggazali (Algazel) the heart here is considered as the central element of transition to the metaphysical state that is the subject of the faith. Up to Al-Ghazali (Algazel) the highest degree of the faith is the faith of the wise and the enlightened ones which is considered the final level of the truth and the most desired. However this level is not reachable by the efforts alone. The main determining element here is the Godly enlightenment and guidance.

Key Word: Al-Ghazali (Algazel), Heart, Mind and Inner-Self

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK	ii
KABUL VE ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'YE GÖRE AKIL

1. Aklın Tanımı ve Mahiyeti.....	8
2. Akılla İlişkili Diğer Kavramlar	15
2.1. Kalp	15
2.2. Nefs	20
2.3. Ruh	23
3. Aklın Mertebeleri	26
4. İnsanların Akılca Farklı Oluşu	29
5. Aklın Değeri.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'YE GÖRE İMAN

1. İmanın Tanımı ve Mahiyeti.....	36
2. İmanın Mertebeleri	49
2.1. Avamın İmanı.....	50
2.2. Kelamcıların İmanı.....	53

2.3. Ariflerin imanını.....	56
3. İman Amel İlişkisi.....	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZALİ'YE GÖRE AKIL İLE İMANIN ETKİLEŞİMİ

1. İmanın Oluşmasında Aklın Rolü.....	66
2. Aklın Değerinin Tespitinde İmanın Rolü.....	72
SONUÇ.....	78
KAYNAKÇA	81
ÖZ GEÇMİŞ.....	87

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı Geçen Eser
A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz. : Bakınız
C : Cilt
Çev. : Çeviren
D.İ.A. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Hz. : Hazreti
M.Ü.İ.F.A.V. : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
s. : Sayfa
S. : Sayı
T.Y. : Tarih Yok
vb. : ve Benzeri

GİRİŞ

İnsanın en mühim ayırıcı vasfının, akıl sahibi bir varlık olmasından kaynaklandığı hususu belkide düşünce tarihinde en az ihtilafli hususlardan birisidir. Yine “düşünen ve konuşan canlı” diye tarif edilmesinin de insanın akıllı bir varlık olması esasına dayandığı söylenebilir.

Aklın, düşünce (felsefe) ve bilim alanlarının yanında herkesin gündelik bilgi ve yaşamında yeri olduğu gibi, dinî bilgilerin edinilip yaşanması ve başkalarına aktarılmasında da yerinin olduğu bir gerçektir.

Düşünce tarihinde, bilgilerimizin duyulara mı, akla mı, yoksa sezgiye mi dayandığı tartışıldığı gibi, teolojilerde de imanda aklın rolünün olup olmadığı, eğer varsa ne olduğu ve ne kadar olduğu hep tartışılmıştır.

Aklın, görmezden gelinemeyecek kadar önemli ve varoluşsal olan Tanrı inancı hususunda ve dini önermelerin üzerinde düşünüp bir imana (veya imansızlık) ulaşmaya karar verirken (y)etkin olması sorununun çözümü sanıldığı kadar kolay değildir. Zîra akıl, duyguların, önyargıların etkisi altında kalabilen bir yetidir. Diğer taraftan, temel dinî önermeler, genellikle fizik ötesi âlemlerle ilgilidir. Bütün bunlar düşünüldüğünde, aklın imanla olan ilişkisi ya da imandaki yeri sorununun kolayca ve herkesin bir anda ittifakla benimseyeceği basitlikte olmadığı daha açık bir şekilde görülür.

Düşünce tarihinde söz sahibi olan düşünürler, sistemleri, dünya görüşleri ya da mensubu oldukları dinin bu husustaki söylemleri çerçevesinde imanda bulunması gereken unsurlardan bazılarını daha fazla önem vermişlerdir. Hatta bu konuda ekstrem söylemler de ortaya atmışlardır. Bu da çeşitli iman teorilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹

¹ Özcan Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, 2. Baskı, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 22–23

İmanda aklın rolü konusunda genelde iki, biraz daha ayrıntıya inildiğinde ise dört görüşün olduğu söylenebilir. İman ve akıl ilişkisinde bazı kişiler birinci kavramı bazıları da ikinciye daha fazla vurgulamışlardır.

İmanda, aklın, aklî düşüncenin ve rasyonel delillerin rolünün asıl olduğunu ve olması gerektiğini savunan görüşlere genel olarak “akılcı” (rasyonalist) iman anlayışları denilmektedir. Bu anlayışa göre, imanı kabul veya ret hususunda doğruya ulaşmak için, insan, başta akıl olmak üzere, sahip olduğu rasyonel içerikli bilgi ve yetilerine başvurmalıdır. İnsan akıllı bir varlık oluşunun gereği sorumlu ise, aklın gerekli kıldığı bu sorumlulukla ilgili konularda karar vermek de büyük ölçüde akıl kaynaklı olmalıdır.

İman etmiş akıllı kişinin imanında aklın pek rolü olmadığını, olmasına gerek de olmadığını ve imanın salt bir kabul ve teslimiyet veya öznel tecrübe ve tercihe dayandığını iddia eden görüşlere ise genel bir ifadeyle imancı (fideist) anlayışlar denmektedir. İmancılara göre, dinî inançlar, aklî kanıtların onları kesin olarak doğrulamasına veya doğruluğunu muhtemel göstermesine dayanmaz. İman, aklî delillerin götürdüğü yere kadar giden ve aklî delillerin gücü oranında şüphe ile karışık olarak bir dinî inanç sisteminin doğru olduğunu varsayma değil, dinin vahye dayalı iman esaslarına, herhangi bir delili dikkate almadan bir “iman atlayışı” yaparak teslim olmasıdır. Bu tür bir iman, aynı zamanda şeksiz şüphesiz kabul, samimiyet ve güvenle içselleştirilmiş bir dinî hayatı yaşama anlamına da gelir.

Akılcılık ve İmancılık, ılımlı ve aşırı veya eleştirel ve katı şeklinde de tasnif edilebilmektedir.

İmanın, aklî nedenlere dayanması, aklî nedenlerin sağladığı gücün sınırlarını aşmaması ve bilgi düzeyine yakın aklî temelleri yoksa terk edilmesi gerektiği şeklinde bir anlayış katı akılcılık; iman, olabildiğince aklî gerekçelere dayanmasının, iyi ve makul ölçüler içinde mümkün olduğunu ve bu durumun tam bir teslimiyete de karşı olmadığını savunan görüşe de “eleştirel akılcılık” denmektedir.

İmanın, aklî gerekçeleri dikkate almayan ve tüm rasyonel değerlendirmelerden soyut bir şekilde bir “iman atlayışı”na dayanması gerektiği görüşü aşırı bir imancılık; dinin istediği iman, makul gerekçelerin kabul edilebilirliğinin yanında bu gerekçelerin

ötesinde, sarsılmaz bir kabul ve teslimiyet olduğunu savunan imancılık anlayışı ise ılımlı bir imancılık olarak adlandırılabilir.²

Metafizik alanın aşkınlığı ve aklın sınırlılığı göz önüne alınınca, aklın aşkın alana dair mutlak ve tam olarak açık bir sonuca ulaşabilmesi pek mümkün görünmüyor. Ancak, bunun böyle olması, insan düşüncesinin, bu çabasına engel değildir, olmamalıdır da. Zîra düşünce tarihi bu arayışın hep olageldiğinin en bariz kanıtıdır.

İslam düşüncesi tarihinde bütün İslam bilginleri aklı, insanın her türlü dinî emir ve yasaklara uymakla mükellef tutulmasının temel şartı olarak görmüşler ve akıldan yoksun bulunanlara hiçbir sorumluluğun yüklenemeyeceği görüşünde birleşmişlerdir.³

İslam düşüncesinin ilk dönemine baktığımız zaman, Kur'an ve Hz. Peygamber'in Sünneti'nin esas alınan birincil kaynaklar olduğunu söyleyebiliriz. İslam'ın, dünyanın dört bir yanına yayılmaya başlamasıyla birlikte, yeni düşüncelerle karşılaşan Müslümanlar, hemen her zaman bu iki kaynağı esas alarak, ilahi mesajı daha iyi anlamının gayreti içerisinde olmuşlardır. Karşılaştıkları yeni düşüncelerin nezaretinde ilahi mesajı daha iyi bir şekilde anlama ve anlamlandırma gayretiyle, insan oluşun doğasından kaynaklanan özelliğın de neticesi olarak farklı farklı sonuçlara (ulaşmaları kaçınılmaz olmuştur) ulaşmışlardır. Bu da İslam düşüncesi içerisinde değişik fikri ekollerin oluşmasını gerekli kılmıştır.

Nassların, özellikle de inanca ilişkin nasslardaki müphemliğin (müteşabihat) aklın rehberliğinde çözümlenmesi çabasından (te'vil) ve aynı zamanda da değişik kültürlerle karşılaşmış olmasından kaynaklanan problemlere karşı, İslami düşüncenin birliğinin zorunlu olarak korunması (düşüncesi) gereği, İslam düşünürleri, aklı kullanmanın nasslarla övülmesinin de teşvikiyle ciddi bir mesai harcamışlardır. İslam düşüncesinin bu tarz rasyonel içerikli çözüm sürecine girmesi oldukça Nitelikli eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

² Geniş bilgi için; Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010, s. 75–89, *Akil ve İnanç*, Michael Peterson ve diğerleri, (Çev. Rahim Acar), Küre Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2009, 3. bölüm'e bakılabilir.

³ Bolay Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, II, T. D. V. Yayınları, İstanbul, 1989, s. 245

Genel itibariyle, akli prensipleri sıkı sıkıya esas alan düşünürleri, Mu'tezili'lerin oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Mu'tezile'yi farklı mecraya çeken (farklı kılan) düşünceler en temelde onların Tanrı tasavvurlarıydı. Zîra onlar, ısrarla Tanrı-âlem ilişkisinde akli esas alıyor ve akıl ile nakil arasında birebir bir uyumluluğun olduğunu iddia ediyorlardı. Bunun neticesi olarak onlar, bütün teolojik (kelamî) meselelerde akli otorite sayıp doktrinlerini akılla meşrulaştırmaya çalışıyorlardı.

Aklın önderliğinde İslami öğretiyi değerlendiren Mu'tezililer, aklın bazı prensiplerinin sonucu olarak, Tanrı'nın sıfatları; Tanrı'da zat - sıfat ilişkisi, Tanrı'nın adaleti, Tanrı'nın mutlak kudreti, Tanrı'nın mutlak hâkimiyeti, Tanrı'nın mutlak iradesi ve insanın fiilleri vs gibi meselelerde Tanrı'yı sınırlama gibi değerlendirilebilecek sonuçlara ulaştılar.

İman alanında aklın büyük ölçüde geri plana itildiği en önemli ekol Selefilik'tir. Selefiler Kur'an ve Sünnet'te bildirilen akidevi esasları hiçbir şekilde yorumu tabi tutmazlar. Bu esasların özellikle de müteşabih olanları hakkında te'villere başvurmadan bunlar her nasıl ifade edilmiş ise o şekilde kabul edip iman etmişlerdir. Onlar Kur'an ve Sünnet'te ele alınmayan meselelerin itikat alanına alınmasına karşı çıkmışlardır. Bu şekildeki katı lafızcı bir yaklaşımın yanı sıra Kur'an ve Sünnet çerçevesi içerisinde dini bir akılcılığa yer veren bir anlayış da özellikle İbn-i Teymiyye ile birlikte daha ılımlı sayılabilecek bir şekilde Selefilik'in içerisinde yer almıştır. Ancak, burada da esas yine Kur'an ve Sünnet'in beyan ve işaretleri ile sınırlı kalmıştır.

Mu'tezile'nin akli merkeze alan düşüncesine karşı, her ne kadar İslami öğretinin anlaşılması ve ortaya çıkan sorunların çözümünde benzer akli yöntemleri kullanmış olsalar da, Eş'ariler Mu'tezile'ye tepki göstermiş ve karşı durmuşlardır. Eş'ariler aklın rolünü inkâr etmemekle birlikte, vahyi öncelemişlerdir. Aklın etkinlik alanını belirlerken, yaygın İslami öğretiyi (Ehl-i Sünnet) esas almışlar ve aklın metafizik meselelerde sınırlı bir kullanımının olduğunu kabul etmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu sınırlı kabulleniş bile muhafazakâr (selefi) düşünce ile polemiklere yol açmıştır.

Eş'ariler, imanla ilgili meselelerde vahyi otorite kabul etmişlerdir. Gerek iman gerekse günlük yaşamla ilgili hususlarda Allah'ın irade ve kudretini yegâne belirleyici esas kabul eden Eş'ariler, ilahi mesajın anlaşılması esnasında karşılaşılan akıl ötesi alanla ilgili olarak, iman etmenin dışında bir şey yapmamanın gerekliliğini vurgulamışlardır.

İslam düşüncesinde, genel itibariyle İslamî olma ruhunu korumaya çalışan ancak yöntem ve şekil olarak Yunan menşeli olan ve yaygın bir biçimde tedarik edilen felsefeye karşı XI. yüzyıla kadar ciddi ve bir o kadar da sistematik ve kapsamlı bir eleştiri yapılmadığı söylenebilir. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, aklın önderliğindeki mezkûr felsefeyi kapsamlı ve derinlemesine tahlil edip, tenkitleriyle karşı duran Gazâlî'yi görürüz.

Doğu ve Batı'da araştırmacıların eserlerini ve fikirlerini konu edindikleri Gazâlî, birbiriyle kıyasıya mücadele eden mezheplerin, felsefî ve siyasi anlayışların hüküm sürdüğü bir dönemde yaşadı. O, engin bilgisi, zekâsı, inanılmaz çalışkanlığı ve güçlü kalemiyle, İslami ilimlerin hemen hemen bütün dallarında devrinin en parlak eserlerini vermiştir. Bu nedenle fıkıhçılar onu fakih, kelamcılar mütekellim, felsefeciler filozof ve sufiler mutasavvıf sayarlar.

Yer yer, görüşlerinde farklılıklar olmasına rağmen Eş'ari ekolünün bir temsilcisi sayılan Gazâlî, ileride de görüleceği üzere akıl-iman hususunda kendisinden önceki kabullere paralel olarak yeni yorumlarda bulunmuş ve farklı düşünceleri (tasavvuf ve mantık gibi) ana İslami potada eritmeyi başarmış ve onlara yaygın bir meşruiyet kazandırmıştır.

Bir hakikat arayıcısı ve avcısı olan Gazâlî, İslam düşüncesi tarihinde özellikle bariz bir şekilde geçirdiği manevi tatminsizlikle tanınmıştır.⁴ Hatta o, bazı araştırmacılar tarafından, kesin bilgiye (yakîn) ulaşmak için felsefî mânâda şüpheyeye düşen ve sonuçta imana ulaşan yegâne İslâm filozofu olarak kabul edilmiştir.⁵

⁴ Burada şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Gazâlî için söylenen 'kriz, buhran vs. gibi' ifadeler onun, sanki psikolojik sorunlar yaşamış ya da tabir caizse akli melekesini yitirmiş veya yitirme noktasına gelmiş gibi algılanmasına yol açıyor. Ancak bunun doğruluğu ciddi bir kritiğe muhtaçtır. Zira böyle bir şeyin kabul edilmesi, marifete ulaşmaya çalışan ve bulunduğu halden memnun olmayan bütün mü'minleri töhmet altında bırakacaktır. Hâlbuki Gazâlî'nin yaşadığı şeylerin onun marifet iştiyakının tezahürlerinden başka bir şey olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

⁵ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, (Çev. Kasım Turhan), Şa-To, İstanbul, 2008 s. 197

Gazâli, henüz çocukluk çağına yakın bir yaşta her şeyden şüphe etmeye başladı. İki ay kadar devam eden gerçek bilgiyi aradığı bu ilk dönem şüphesinde duyu verileri ve aklın güvenilirliğini sorguladı. Böylece şüphesi duyuların ve aklın alanına yayılan Gazâli, hiç bir şeye tam inanmadı ve güvenemedi. Fakat yüce Allah, ona yardım etti. Gazâli kalbine doğan bir nur sayesinde aklî bilgilerin sağlamlığına inandı. 2 kere 2 nin 4 ettiği hakkında şüpheyi düşülemeyeceğini, bütün zorunlu bilgilerin yakîn derecesinde sağlam olduklarını ancak böyle kalbine doğan bir nurla doğruladı.⁶

Gazâli akla çok önem veren bir düşündürdür. O'na göre, insanın en üstün niteliği ve en belirgin özelliği aklıdır. Ancak, Gazâli müstakil akla kapalı, insan aklının idrak alanının üzerinde, sıradan algı ve kavrayış yetileriyle idrak edilemeyen bir alanın varlığını kabul eder. Ona göre insan, bu alana ait bilgiye salt kendi olanaklarıyla ulaşamaz, ama söz konusu bilgi ona bir şekilde verilir. Genel anlamıyla o, bu düşüncesiyle metafizik alanın bilgisini insan için imkânsız görmez. Gazâli, ilâhi nur (hidâyet) olarak tanımladığı ve aşkın varlık alanına ulaşma vesilesi saydığı bu imkân (hidâyet) ile insanın, yakîn derecesinde imana ulaşacağını belirtir.

Gazâli'nin hayatının en önemli dönüm noktası sayılabilecek olan ikinci itminansızlık süreci, onun hakîkati arama, ona ulaşma ve onu bizzat yaşama konusundaki arzusunun bariz bir örneğidir. O, kendi ifadesiyle hakîkate doymak bilmeyen bir iştiyakla sürdürdüğü arayışını, mezkûr ikinci manevi itminansızlık dönemine kadar, en genel anlamıyla dört kısma ayırdığı, döneminin bütün düşünce akımlarını inceleyerek sürdürmüştür. Okuyarak elde edilebilecek olan her şeyi elde ettiğini ifade eden Gazâli, bu süre zarfında araştırmacıların (muhakkik) seviyesinde bir imana sahip olduğunu söyler. Ama o, kendisinin yapmış olduğu iman tasnifinde, imanın kemâl noktası olarak gördüğü ve hakîkatin en sağlam bilgisine ancak kendisiyle ulaşılacağını söylediği âriflerin seviyesinde imana ulaşmanın yollarını araştırır ve bu tarz bir tecrübeyi bizzat yaşamayı tüm benliğiyle arzular. Bunun da ancak sofilerin kendilerine hayat tarzı olarak benimsedikleri bir yaşam tarzı olarak tanımlayabileceğimiz seyr-i sülûk ile elde edilebileceğini bilen Gazâli bu yola girer. Hayatında keskin bir kırılmayla sonuçlanan ve kendisi açısından fikri bir tekâmülün oluştuğu bu döneminde Gazâli, imanî hakîkate ulaştığını ifade eder.

⁶ Çubukçu, *Gazzâli ve Kelam Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970, s. 9

Özetle ifade etmek gerekirse; insanın en temel ayırıcı vasfı olan akıl ile yine insanın düşüncesini ve yaşamını tamamen etkileyen iman hakkındaki düşünceler, nihai ve de herkesi tatmin edecek bir durulukta olmamıştır. Gazâli'nin bu konulardaki düşüncesi, onun hayatını hakîkate adanmış olması ve düşünce tarihindeki mümtaz yeri dolayısıyla önemlidir. Gazâli, insanın akıl sahibi oluşunu, onun en temel vasfı olarak kabul eder. Ancak, kendisinin varlığıyla insanın sorumlu ve muhatap kabul edilebileceğini ifade eden Gazâli, aslında aklı, kendi ifadesiyle, şerefli ve yüce bir mertebeye oturtmuştur. "Akı" değişik kavramlarla birlikte yakın anlamlı hatta eş anlamlı olarak kullanan Gazâli, iman alanına bir geçiş vesilesi olarak özellikle "kalb"e vurgu yapar. İmanı tanımlarken de, özellikle belirttiği gibi, nurun (hidayetin) indiği yer kalptir ve kalp de Gazâli'ye göre akıl tanımlamaları içerisinde önemli bir yerdedir. O, mertebelere ayırdığı imanın her bir mertebesinin makul ve makbul olduğunu ifade eder.⁷ Ancak yakînî anlamda bir imana ulaşmayı asıl murat edilen şey olarak görür. Âriflerin seviyesinde bir imana sahip olmanın da, ancak onlar gibi yaşama sonucunda elde edilebileceğini ifade eder.

⁷ M. Sait Özervarlı, "Gazâli (Kelâm İlmindeki Yeri)", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 510

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZÂLİ'YE GÖRE AKIL

1. Aklın Tanımı ve Mahiyeti

Felsefenin, üzerinde anlaşmazlıkların bulunduğu ve en çok tartışılan kavramlarından birisi olan aklın ne olduğu, kaynağı, nasıl oluştuğu, işleyiş biçimi, işlevi, sınırlılıkları, noksanları vs. gibi soru(n)lar hep tartışılmalıdır. Düşünce dünyasında, bununla alakalı birçok disiplin oluşmuş ve her disiplin, akıl üzerine, kendine göre tanımlamalar ve yorumlar yapmıştır.

“Akıl”, sözlükte mastar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak”⁸ gibi anlamlara gelir. Felsefe ve mantık terimi olarak; Varlığın hakikatini idrak eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç anlamına gelen akıl, bu anlamıyla sadece bir meleke değil özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl ilkelerinin tüm fonksiyonlarını da belirleyen bir yetidir.⁹

⁸ İbn Manzur, *Lisanü'l- Arabi'l- Muhit Fi'l- Luga*, Daru's – Sadır, Beyrut, 1968, XI, s, 458. (Bu esere bundan sonra “Lisanü'l- Arab” şeklinde atıf yapılacaktır) Ayrıca akılla ilgili şu tanımlamalar da yapılmıştır: Akıl, İstilah olarak “insanın, zihin yorma, düşünme, bilme, iyiyi kötünden ayırma, tehlikelere karşı tedbir alma gücü ve yeteneğine denir ki ahmaklığın, deliliğin zıddıdır. İbn Manzur, *Lisanü'l- Arab*, XIII, s. 484, Latince de *Ratio*, sayma, hesap etme, düşünme anlamlarına gelir. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1996, s. 6, Batılılar bu kavrama *intelligence*, adını verirler. Latince *intellectus*'tan alınma bir kelimedir ve Grekçe *selectus*'tan gelir ki; seçme, ayıklama demektir. Nitekim “*selection*” tabiri de buradan alınmış. Dolayısıyla Batı dillerinde akıl, iyi ile kötü, büyük ile küçük, doğru ile yanlış arasında seçim yapan melekeye verilen addır. Yakıt, İsmail, “*Mevlânâ'da Akıl ve Aklın Kitiği*” VIII. Milli Mevlânâ Kongresi, Konya, 1996, s.73, İnsanın tanımında onu diğer türlerden ayıran “fasl-ı karib” olarak kullanılan akıl, eşya ve olaylar arasında irtibat kurma, varlığa anlam verme melekesidir. İnsan bu meleke ile sorumlu tutulur; eşya ve olayların illetlerini, nedenlerini yakalar. Özne ve yeti (meleke) olarak: Akıl, istidalde bulunma vasıtasıdır. Yani olaylar ve kavramlar arasında illet birliği yakalanır, bilinenden bilinmeyene nasıl geçileceği bu yeti ile gerçekleştirilir. Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 6

⁹ Süleyman Hayri Bolay, “*Akıl*”, *DİA*, II, T. D. V. Yayınları, İstanbul, 1989, s. 238

Ayrıca, aklın felsefedeki tanımına baktığımız zaman, aklın işlevinden ziyade potansiyeli yani onun bi'l-kuvve güç oluşunun önemini görürüz. Akıl, “kendisinin de ilerisinde olan, kendini anlama eylem ve çabasında olan yetidir.”¹⁰

Aklın bu genel anlamlarının yanı sıra sezgisel akıl, dedüktif akıl, pratik akıl anlamlarında da kullanıldığını görürüz. Bunlara ilaveten dini bir çerçevede içerisinde akıl, “hak ile bâtıllı, güzel ile çirkini birbirinden ayırt eden, bilginin esasını teşkil eden ilahî güç”¹¹ olarak tanımlanır.

Gazâli söz konusu olunca, akıl anlayışı bakımından onu rasyonalist, empirist, intüisyonist vb. herhangi bir ekole rahatlıkla dâhil etmek güçtür. Çünkü diğer bazı mühim kavramlar gibi “akıl” kavramı da Gazâli’nin değişik eserlerinde farklı yaklaşımlar içinde ele alınmıştır.¹²

Gazâli, insanı bir akıl varlığı olarak değerlendirir. Ona göre insanın en üstün niteliği ve en belirgin özelliği aklıdır. Gazâli, bunu şu şekilde gerekçelendirir: “Ahirete ilişkin bilgiler akıl yetkinliği ve zekânın saflığı ile kavranır. Bu nedenle akıl insanın en üstün sıfatıdır... Çünkü Allah’ın emaneti ancak akıl sayesinde kabul edilir ve Allah’a da onun sayesinde yaklaşılabilir”¹³

Gazâli, aklı *İhyâ*’da şöyle tarif eder: Akıl, yaratılıştaki bir yeti ve kendisiyle eşyanın hakîkati idrak edilen asıl; bir nurdur. Zekâ ve zeyreklik, ahmaklık ve gabâvet fitridir. Bunlar yaratılıştandır. Yaratılışında akıl ve fehimden yoksun olanlar, bunları sonradan

¹⁰ Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2002, s. 33

¹¹ Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* s. 33

¹² Necip Taylan, *Gazzâli’nin Düşünce Sisteminin Temelleri (Bilgi-İman-Mantık)*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1989 s. 73, Gazâli karşımıza, genel itibariyle akılcı ve mantıkçı olarak, *Kıstasü’l-Müstakim* ‘de, *Mihekkü’n-Nazar*’da ve *Mi’yarü’l-İlm*’de çıkmaktadır. *Tehafütü’l-Felasife*’de felsefecilerin düşmanı(karşıtı), *Me’aricu’l-Kuds*’da ve *Me’arifü’l-Akliye*’de felsefeci, *Miškätü’l-Envar*’da, *Risaletü’l-Ledünniyye*’de, *Kimya-yı Saadet*’de ve *İhya*’da mutasavvıf, *Munkız*’ın baş taraflarında ve *Mizanü’l-Amel*’in son satırlarında şüpheci bir filozoftur. İbrahim A. Çubukçu, *Gazzâli ve Şüphecilik*, AÜ Basımevi, Ankara, 1964 s. 108. Gazâli’nin telif hayatında meydana getirdiği çok sayıdaki eser arasında görülen farklı bakış açıları ve değişik yorumlar genellikle bir çelişki ve tutarsızlık olarak yorumlanmamalıdır. Süleyman Uludağ, *İslami araştırmalar Dergisi*, vol 13 no: 3–4, 2000, s.251 Onun düşünceleri hakkında hüküm verirken, onun tek bir eserine bakmaktan ziyade onun düşüncelerini, eserlerinin bütünlüğü içerisinde değerlendirmelidir. Zira o, eserlerinde hitap ettiği kesimlerin durumunu da (kültür derecelerini) göz önünde bulundurmıştır. Ayrıca o, kendi ifadesiyle, hakikat arayışında doymak bilmeyen araştırma ve öğrenme iştiağıyla devamlı olarak araştırmalarda bulunmuş, uzun süren uzlet hayatında nefsiyle mücadele etmiştir. Tüm bu süreç, onun fikri hayatına kaçınılmaz olarak etki etmiştir. Ancak bütün bunları Gazâli’nin fikri bütünlüğü içerisinde değerlendirdiğimiz zaman, onun fikirlerindeki farklılıklardan dolayı, onun tutarsız olduğunu kolayca iddia edemeyiz.

¹³ Gazâli, *İhyâ-u Ulumi’d-Dîn*, Kahire, Mektebetü’l Tefkikiyye, T.Y, I, s. 128 (Bu esere “*İhyâ*” şeklinde atf yapılacaktır.)

temin edemezler. Ancak bunların asılları kimde varsa, o, tecrübe ve denemelerle bunları inkişaf ettirebilir, geliştirebilir.¹⁴

Gazâli'ye göre “akıl” kelimesi, birçok mânâyâ gelir. Hâlbuki insan, tek mânâyâ geldiğini sanmakla yanılmaktadır.¹⁵ Ona göre, aklın tam bir tanımının yapılması zordur. Çünkü o, “akıl” kelimesinin müşterek birçok mânâlara geldiğini ve bu gibi müşterek mânâlara gelen kelimelerin bütün mânâlarını kapsayan bir tanımının yapılmasının zor olduğunu ve bunun gerekli de olmadığını, bu kelimelerin mânâlarının ayrı ayrı yapılmasının daha uygun olduğunu ifade eder.¹⁶

Gazâli'nin akıl hakkındaki düşünceleri değişik kitaplarında zikredilir. O, *İhyâ*'da aklın şerefi, hakîkati ve kısımları bahsinde aklın dört manaya geldiğini söyler. Ayrıca o, *Meâric*'de üç, *Mustasfa* ve *Ravza* ' da bu sayıyı beşe çıkarır.

Gazâli, *İhyâ*'da akli maddeler halinde şu şekilde tanımlar:

Birincisi; insanın doğuştan sahip olduğu ve onu diğer canlılardan ayıran özelliştir ki bununla insan, düşünür, nazarî ilimleri öğrenmeye istidat kazanır.¹⁷ Gazâli, burada Haris bin Esed-i Muhasibi'nin akli bu mânâda tanımlamasını zikreder: akıl, “Nazarî ilimlerin kendisiyle anlaşıldığı bir garîze- tabiattır. Allah Teâlâ'nın kalbe akıttığı bir nurdur ki, insan onunla eşyayı anlamaya istîdat kazanır.”¹⁸

İkincisi; akıl, çocuğun temyiz yaşına gelmesiyle açık bir şekilde ortaya çıkan ve mümkünü imkân dâhilinde, muhâl (imkânsız) olan şeyleri de muhâl kabul etmesidir. Bu, ikinin birden çok oluşu, bir kimsenin aynı anda iki yerde bulunamayacağı gibi zarurî bilgileri bilme düzeyidir.¹⁹

Gazâli, akılda bazı bilgilerin mevcut olduğunu belirterek bu bilgilere örnek olarak şöyle der: Bir şey hem hâdis, hem de kadîm olamaz. Bir şey hem var, hem de yok olamaz. Bir söz hem doğru, hem yalan olamaz. Bir hüküm bir şey için câiz olduğunda, o şeyin benzeri için de câizdir. En hususi mevcut olunca, en umuminin de mevcut olması lazım

¹⁴ Gazâli, *İhyâ*, III, s. 560

¹⁵ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 131

¹⁶ Gazâli, *a.g.e.*, s. 131

¹⁷ Gazâli, *a.g.e.*, s. 131

¹⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 131

¹⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 132

gelir.²⁰ Gazâli, bu gibi çıkarımların akılda doğuştan var olan ve belirli bir yaşa gelince inkişâf eden bilgiler olduğunu belirtir.

Üçüncüsü; akıl, tecrübelerden elde edilen ilimdir. İnsanın hayatı boyunca elde ettiği tecrübelerle kendisini olgunlaştırması onun akıllı oluşunun göstergesidir.²¹ Gazâli, burada tecrübe ile ifade edilen bilgilerin, insanın kemâle ermesinde taşıdığı öneme işaret etmektedir.

Dördüncüsü; akıl, bir işin, durumun sonucunu önceden kestirebilme ve şehvetine (duygularına) kapılmadan (objektif) hüküm verebilme yetisine ulaşmadır. Gazâli, bu mânâdaki aklın, insanı diğer canlılardan ayıran bir hususiyet olduğunu belirtir.²² Bir şeyin âkıbetini hesaplayan akıl, Gazâli'ye göre artık kemâle ermiştir. Kendi hayatında da iç hesaplaşmalara giren Gazâli, aklın bu tekâmülünü kendi hayatında da görür. Örneğin medresede ders verdiği dönemlerde kendisinin yalnız dünyevî arzular için ders verdiği kanaatine varmıştır. Bu yüzden, o bu dönemlerinde düşünüyor ve bu duygulardan sıyrılmaya çalışıyordu. Din ilimlerinin amacının dünyevîleşmeden uzak olması gerektiği kanaatine varıyordu. Aklı da fiilî ve fikrî her ibadete, dine aykırı olmayan boyutta kullanıyordu.²³

Burada yapmış olduğu aklın dört türlü kullanımı arasında ayırım olduğunu ifade eden Gazâli, İnsanı hayvandan ayıran ve kuramsal bilimlerin gelişmesini mümkün kılan birinci mânâdaki akla büyük bir saygı duyar. İkinci olarak, matematiksel ve mantıksal zorunlulukların çıkarsandığı akli sayan Gazâli, üçüncü olarak daha ender kullanımıyla, tecrübî bilgiyle özdeşleştirilen akli ve son olarak da pratik amaçların yerine getirilmesindeki ölçülülük ve yeterlilik olarak ifade edilen akli sayar.²⁴

Gazâli, ilk iki aklın insanın tabiatı icabı olduğunu, son ikisininse kazanılarak elde edildiğini söyler.²⁵

²⁰ Gazâli, *Mișkatü'l Envar*, Mecmuatu Resail el-İmam el-Gazâli (IV), Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1994. s. 8 (Bu esere "Mișkat" şeklinde atıf yapılacaktır.)

²¹ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 132

²² Gazâli, *a.g.e.*, s. 132

²³ İlhan Kutluer, "Gazzâli' nin Felsefi Serüveni", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/ Vol: 13, sayı/ no: 3–4, 2000, s.262

²⁴ Leaman oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, çev. Turan Koç, İz Yayıncılık. İstanbul, 2000, s. 221–222, Süleyman Hayri Bolay, *Aristo İle Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1980, s. 250

²⁵ Bolay, *a.g.e.*, s. 250

Bir eserinde²⁶ o, akılı başka bir sınıflamaya tabi tutmuştur. Gazâli'ye göre, Allah iki tür akıl yaratmıştır:

- 1) Mutlak akıl: Bu, tıpkı güneşe benzer. Nasıl ki ışık kaynağını güneşten alıyorsa insan aklının ışık aldığı tek kaynak o dur. Burada “faal akıl” kastedilmiştir.
- 2) İzafî akıl: Bu akılla, eşyânın hakîkatini kavramaya yardımcı olan, iyiyi kötüyü ayıran akıl kastedilir.²⁷

Gazâli, *Mustasfa* adlı eserinin giriş bölümünde de akıl hakkında değişik tanımlamalar yapılabileceğini söyleyerek bu tanımlamaları şu şekilde sıralar:

Birincisi: Bazı zaruri bilgiler anlamındaki akıldır.

İkincisi: Akıl, insanda bulunan ve insanı, nazarî bilgileri kavramaya hazırlayan zihnî canlılık (garîze)tır. Gazâli bu anlamdaki akıl için, mezkûr eserinin ileriki sayfalarında şöyle der: Akıl, insanın cevherinde ve nefsinde bulunan bir hey'et ve yeti olup, insan bu yeti sayesinde makulâtı anlama ve inceleme için hazır hale gelir.

Üçüncüsü: Tecrübeyle elde edilen bilgiler anlamında. Öyle ki, tecrübelerin bu yönüyle eğitip olgunlaştırmadığı kimseye akıllı denemez.

Dördüncüsü: Oturup kalkmasında, konuşmasında bir heybet, vakar ve sekine bulunan kişi anlamındaki akıl. Bu anlamda olmak üzere “filan kişi akıllıdır” denir ve bununla onda bulunan sükûnet kastedilir.

Beşincisi: Amelî ilimle birleştiren kişi anlamındaki akıl. Bu yüzden bozguncu, son derece zeki olsa bile ona, akıllı denemez.

Gazâli, burada ayrıca kadı Ebu Bekr el-Bakillâni'nin bir tanımını da aktarır. Aklın tanımı burada daha da açıktır: akıl, “mümkün şeylerin imkânını, imkânsız şeylerin imkânsızlığını bilmek gibi zarurî bilgilerdir.”²⁸

Görüldüğü gibi, Gazâli'nin anlayışında akıl, sadece insanın zihni bir melekesi olmayıp, onun tutum ve davranışlarına kadar etkileyen manevi bir yetidir. Öyle ki, onun

²⁶ Gazâli, *Mizânü'l-Amel, (Amellerde İlahi Terazi)*, Çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1971, s. 269

²⁷ Gazâli, *a.g.e.*, s. 269

²⁸ Gazâli, *El- Mustasfa Min İlmi'l-Usul*, , Beyrut, Darü'l- Fikr, T.Y, I, s. 33

anlayışında akla göre yaşamak, dinin taleplerine uygun olarak yaşamaktır. Bu şekilde yaşayış ise Allaha giden yolun ana muhtevasını oluşturmaktır. Nitekim o, bu tür bir akılı, iman nuru ve yakîn gözü ile aynileştirmektedir.²⁹

Gazâli, *Meâricü'l Kuds* adlı eserinde de akılla alâkalı bazı tanımlamalarda bulunur. Bu tanımlamaları da şöyle sıralayabiliriz:

Birincisi: Akılı evvel; İlk yaratılan şey anlamında kullanılmıştır. Gazâli, şu hadis ile bunu teyit eder: “Allahın ilk yarattığı şey akıldır.”³⁰

İkincisi: İnsana has “nefs” manasında kullanılan akıldır.

Üçüncüsü: Nefsin sıfatı anlamında kullanılan akıldır. Nefse nispetle bu mânâdaki akıl, göze nispetle, görme gibidir. Gözün sıfatı görmedir. “Nefs” bu mânâdaki akıl vasıtasıyla, hariçte ve batında mevcut bütün varlıkları idrak etmeye istidat kazanır.³¹

Gazâli akılı, dinin kendisi üzerine kurulduğu ve ilahî teklife muhatap, dolayısıyla sorumluluğu nispetinde yetkileri olan en önemli insani güç olarak vasıflandırır. Keza akıl, insanda yaratılıştan var olan ve kendisiyle eşyanın hakîkati idrak edilen bir nurdur.³²

Gazâli gözde bulunup akılda bulunmayan kusurlardan bahsederek, bir bakıma da sensüalizmle rasyonalizmin karşılaştırmasını yaparak³³akılın “nur” ismini almaya daha

²⁹ Mehmet Vural, *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara okulu yayınları, Ankara, 2004, s. 36

³⁰ Gazâli, öncelikle kendisi açısından birinci derece önemi haiz olan din savunuculuğu (Hüccet’ül İslam) rolünün gereği olarak, ilahî mesajın düsturlarını ön plana çıkarmış ve bütün düşüncelerini (söylemlerini) buna göre oluşturmuştur. Bu nedenle o, zaman zaman düşüncelerini ifade ederken ayet ve hadislerden yararlanmış. Akıl üstünlüğü konusunda da birçok ayet ve hadisi, düşüncelerini izah etmek ve onlara dayanak oluşturmak için kullanmıştır. Akıl, dinin olmazsa olmaz şartı olduğu için, düşüncesini bu naslarla temellendirmiştir. Akılı olmayanın dininin olamayacağını Hz. Peygamber de zikretmektedir. Gazâli, kişinin aklının olgunlaşmamasının imanının da olgunlaşmaması anlamına geldiğini dile getirir. Gazâli, *İhyâ*, I, s. 129

Bu düşüncelerini şu hadisi şeriflerle destekler; “İnsanın akıl gibi yüksek iktisabı olamaz. Akıl, sahibini iyiliğe ulaştırır ve fenalıktan alıkoyar. Akıl kemale ermedikçe insanın dini müstakim ve imanı tamam olamaz”. “İnsanın akılı olgunlaşınca imanı da kemale erer. Rabbine itaat ve düşmanı olan şeytana isyan eder”. Gazâli, *İhyâ*, I, s. 129

³¹ Gazâli, *Meâricü'l Kuds* (Hakikat Bilgisine Yükseliş), Çev. Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, İstanbul, 1971, s. 22

³² Gazâli, *ihyâ*, III, s. 560

³³ Yaşar Aydın, *Gazâli Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa, 2002, s.77, (Bu esere “Gazâli” şeklinde atıf yapılacaktır.). Gazâli göz nurunun bir takım kusurları olduğunu söyler ve bunları şöyle sıralar. Göz başkasını görebilir, fakat kendisini göremez. Kendisinden çok uzaktakileri ve çok yakındakileri göremez. Perde arkasındakileri de göremez. Göz eşyanın ancak dış kısımlarını görebilir, iç kısımlarını göremez. Yine göz mevcudatın hepsini göremez. Ancak bir kısmını görebilir. Aynı şekilde göz ancak sınırlı şeyleri görebilir, nihayetsiz şeyleri göremez. Çoğunlukla gördüklerinde de yanılabilir.

layık olacağını ifade etmiştir.³⁴ Gazâli'ye göre, aklın “nur” adını almasında birtakım özellikler söz konusudur. Şöyle ki; akıl, hem kendini, hem başkalarını hem de kendi vasıflarını idrak eder.(Kendinin âlim ve kâdir olduğunu bilir.) Akıl için uzak ve yakın birdir. Aklî kavrayışta, uzaklık ve yakınlık aklın kavrayışını etkilemez.³⁵ O bir anda göklerin en yükseğine yükselir ve bir anda yerin derinliklerine nüfuz eder. Akıl için, zaman mekân sınırlılığı yoktur. Akıl, melekût âleminde tasarruf eder. Akıl, eşyanın hakîkatine, özüne, iç yüzüne, sırlarına vakıf olur. Akıl varlıkların hepsini idrak eder, hepsinde tasarrufta bulunur. Bunlar hakkında, doğru, yakînî bir hükme varır. Akla sınırlar ve gizli mânâlar açıktır. Akıl, bilinen her şeyi idrak eder. Aklın tahsil ettiği ilimler sonludur, ancak akıl sonsuzu idrak eder. Örneğin sayılar sonsuzdur. Akıl bunu bilir. Akıl hislerin (duyuların) yanlış hükümlerini düzeltir.³⁶ Bu mânâda akıl doğruyu yanlıştan ayıran bir ölçüdür.

Gazâli, eserlerinde akli çok geniş bir şekilde tanımlamaktadır. O bu akıllar tasnifi içerisinde özellikle zaruriyyat olarak adlandırdığı, her insanda doğuştan eşit seviyede bulunduğu yolundaki görüşüyle, aklın prensiplerine, kendi ifadesiyle “zorunlu bilgiler”e ve bu bilgilere ulaşma yeteneği olan “akla” güvenir. Hattâ Gazâli, bazı kelamcılarının “akıl zorunlu bilgilerin bir kısmıdır” şeklindeki bir tanımını hatırlattıktan sonra, bu kelamcılarını eleştirerek, asıl bilgi melekesi olan “yeti”yi tanım dışı bırakmalarını fasit sayar.³⁷

İnsanın yükümlü ve sorumlu tutulabilmesi için onda bulunması gereken en önemli meleke akıl melekesidir. Akli olmayanın dinî sorumluluğu da yoktur. Öyleyse insanda öncelikle bulunması gereken akıldır. Akıl olduktan sonra dinî, dünyevi her türlü sorumluluklar başlar. Gazâli, akıl kelimesinin ifade ettiği anlamları zaman zaman değişik kavramlarla da ifade etmiştir. Şimdi bu kavramların neler olduğuna ve Gazâli'nin bunları nasıl açıkladığına değinelim.

Mesela büyüğü küçük, uzağı yakın görmek, durmakta olan bir şeyi hareket eder görmek ve hareket halindeki bir şeyi durur görmek gibi. Gazâli, *Mișkat*, s. 5–7

³⁴ Gazâli, *Mișkat*, s. 8; Gazâli, aklın nur olarak adlandırılmasının Allah tarafından yapıldığını söyler ve şu ayeti delil gösterir. “Allah, yer ile göğün nurudur, nurunun temsili sanki içinde lamba bulunan kandil gibidir”. Nur 35

³⁵ Aydınli, *Gazâli*, s. 78

³⁶ Gazâli, *Mișkat*, s. 5–8

³⁷ Vural, *a.g.e.*, s. 37

2. Akılla İlişkili Diğer Kavramlar

Gazâli akıl kavramına değişik anlamlar vermiştir. O, akılı değişik kavramlarla ilişkili, yakın anlamlı, hatta eş anlamlı olarak kullanmıştır.³⁸ Gazâli, “akıl” kavramını kullanırken aynı zamanda “ruh”, “nefs”, “kalp” gibi kavramlarla da akılı kastetmiştir.³⁹ O, bunların (akıl, kalp, ruh, nefis) hepsini, eşyanın hakikatlerini ve diğer bilinenleri bilen, idrak eden ve kavrayan latif varlıklar olarak tanımlar.⁴⁰ Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki o, “kalp” kavramına ayrı bir önem atfetmiştir.⁴¹ Gazâli’nin “kalp” kavramına ayrı ve özel bir önem atfetmesi, kanaatimizce onun hakikat arayışının nihâi noktasında yer alan yakîne “kalp” vesilesiyle ulaşılmış olmasındandır.

2.1. Kalp

“Kalp”, sözlüklerde gönül, yürek, bir şeyin merkezi, bir şeyi bir yönden başka bir yöne, bir halden başka bir hale çevirme, bir taraftan başka bir tarafa dönme anlamlarına gelir.⁴²

Gazâli, “akılla” irtibatlandırıldığı “kalbi” iki mânâda kullanmıştır.

Birincisi, insanın sol tarafında, sol göğüsün altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçasıdır ve içi siyah kan doludur. Ruhun mâdeni ve kaynağı orasıdır.⁴³ Tıbbın alanına giren bu kalp, insanlarda bulunduğu gibi hayvanlarda ve hatta ölülerde de vardır.⁴⁴ Gazâli, kalpten kastının bu mânâdaki kalp olmadığını, zira bir et parçasından ibaret olan ve gözle görülen bu kalbin mühim olmadığını belirtir.⁴⁵

Gazâli’ye göre, kalbin ikinci mânâsı ise, ilahî bir latife olan, gözle görülemeyen, cismani kalp ile de ilgisi bulunan ruhani bir varlıktır. Gazâli, insanın hakikati olan bu

³⁸ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 132

³⁹ Hüsameddin Erdem, “Gazâli’ de Bilgi Meselesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt13, sayı/ no: 3-4, 2000, s. 293

⁴⁰ Vural, *a.g.e.*, s. 44

⁴¹ Vural, *a.g.e.*, s. 44

⁴² İbn-i Manzur, *Lisanü’l- Arab*, I, s.685, M. N. Bardakçı, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta, 2000, s. 51

⁴³ Gazâli, *Ravdatü’ t Talibin ve Umdetü’ s Salikin*, Mecmuatu Resail el-imam el-Gazâlî (II), Daru’l Kütübi’l İlmîyye, Beyrut, 1994, s.31

⁴⁴ Gazâli, *İhyâ*, III, s. 4

⁴⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 4

kalbin; anlayan, âlim ve ârif olduğunu söyler. İlahî hitaba mazhar olan, ikab ve itab edilenin yine bu kalp olduğunu söyler.⁴⁶

O, cismani olan kalp ile ruhani kalbin ilişkisinin birçok kimse için kolay anlaşılır olmadığını belirtir. Bu ilişkinin, yer ile cismin veya vasf ile mevsufun veya aleti kullanan kimsenin alet ile veya bir yerde oturan kimsenin o mekân ile olan alâkası gibi mi, yoksa bir yolcunun bir gemi ile veya kaptanın gemi ile olan alâkası gibi mi, olduğu hususunun onlara şaşırtıcı geldiğini söyler. Gazâli, bu hususların açıklanmasının mahzurlu olduğunu ve iki nedenden dolayı bunların izahından sarfı nazar ettiğini söyler.

Bu nedenlerden birincisi, bu açıklamanın mükâşefe ilmi ile ilgili olması; ikincisi ise, bunun hakikatini ortaya çıkarmanın, ruhun esrarını açıklamayı gerektirmesidir. Hâlbuki o, Hz. Peygamber'in konuşmadığı ruh hakkında başkasının laf etmeye hakkı olmadığını ısrarla belirtir.⁴⁷

Gazâli, cismani kalp ile ruhanî kalbin ilişkisini önce mükâşefe ilmi ile ilgili bulması, sonra da Hz. Peygamber'in bile Allah'ın emriyle hakkında konuşmadığı ruh hususunda konuşmanın onun esrârını açıklamak mânâsına gelecek olması nedeniyle bir açıklamaya gitmemektedir. Burada, Gazâli'nin açıklamaya gitmeme nedeninin ruhani kalbin mahiyetinin ifade edilemez bir şey mi olduğu, yoksa dinî hassasiyetleri ve kaygılarının onun düşüncelerini sınırlamakta ve sadece tezahürlerini ve sıfatlarını anlatmakla yetinmeyi mi uygun bulduğu hususunun tam tespitin mümkün görünmediği söylenebilir.⁴⁸

Gazâli'ye göre, kalbe maddî yönden değil, manevî yönden bakılmalıdır.⁴⁹ Zîra yaratılışı itibariyle her kalp eşyanın hakikatini mârifete salahiyetlidir.⁵⁰ Gazâli, “kalp” derken kastının, duyuşsal alanın ötesinde Allah'ın sırlarından bir sır ve ilahî bir letâfet olan ve bazen “insanî ruh”, bazen “mutmain nefis” olarak ifade ettiği şey olduğunu belirtir. Hissin idrak edemediği bu şey, o'na göre, şu görülen varlıklardan yüce, kıymetli bir

⁴⁶ Gazâli, *Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin*, s. 31

⁴⁷ Gazâli, *İhyâ*, III, s. 4-5

⁴⁸ Taylan, *a.g.e.*, s. 99

⁴⁹ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 86

⁵⁰ Gazâli, *İhyâ*, III, s. 20

cevher ve bir “emr-i ilahî”dir ve ilahî sırrın ilk binitidir. O sırrın perdesini kaldırmak mükâşefe ilmüne aittir.⁵¹

Gazâlî, kalbin askerlerinin olduğundan bahseder ve bunların kalbin emrinde olduğunu, kalbin durumuna göre hareket ettiğini, kalbin iyi olmasıyla iyi, kötü olmasıyla da kötü olduğunu söyler. Bunların iki türlü olduğunu ve bunlardan birinin göz ile görülür, diğerinin ise gözle görülemez olduğunu belirtir. Göz ile görülebilir olanların el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer azâlar olduğunu ve kalbin bunları dilediği gibi yönlendirdiğini, bunların hepsinin kalbin emrinde ve hizmetinde olduğunu söyler. O, bu azâların kalbe itaate fitraten mecbur olduğunu, ona asla muhalefet ve isyan edemeyeceğini öne sürer. Nasıl ki göze açılmakla, ayağa adımı atmakla, dile konuşmakla emredilir, bunlar asla karşı gelemez ve hemen kalbin emrini yerine getirirler.⁵² Burada Gazâlî’nin kalbi akıl anlamında kullandığının bariz örneklerinden birini gördüğümüzü söyleyebiliriz.

Gazâlî’ye göre, bâtni menzillerden olan ve dimağ (beyin) boşluklarında yer alan kalbin gözle görülmeyen askerlerinin sayısı beştir:

Birincisi, insanın bir şeyi gördükten sonra gözlerini yumup, gördüğü şekli zihninde canlandırması ve o şekli zihninde aynen görmesidir. Buna “hayal” denir.

İkincisi, insanın görmüş olduğu şeyin şeklinin aklında kalması ve gördüğü şekli muhafaza etmesidir. Buna “kuvve-i hafıza” denir.

Üçüncüsü, insanın aklında muhafaza ettiği şeyi düşünmesi ve bunu muhakeme etmesidir. Gazâlî buna “kuvve-i müfekkire” adını verir.

Dördüncüsü, İnsanın unutmuş olduğu şeyi yeniden hatırlamasıdır. Buna da “kuvve-i müzekkire” denir.

Beşincisi, İnsanın duyularıyla elde ettiği şeyleri bir araya toplayabilmesidir. Bu sonuncusuna da Gazâlî, “hiss-i müşterek” demiştir.⁵³

Gazâlî, insanın diğer yaratıklardan üstün olmasını sağlayan şeref ve faziletin, mârifete (Allahı bilmesine) bağlı olduğunu ve insanda ikinci mânâdaki kalbin (veya ruh) Allah’ı bildiğini, O’na yaklaştığını, O’nun için çalışıp O’na koştüğünü ve O’nun katındaki

⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, I, s. 86

⁵² Gazâlî, *İhyâ*, III, s. 7

⁵³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 8

şeyleri keşfettiğini söyler.⁵⁴ O, bu mânâda kalbinden haberdar olmayan kimsenin, başka şeyleri hiç bilemeyeceğini, fakat nefsinin bilen Allah'ı da bileceğini iddia eder.⁵⁵

Gazâlî, asıl kastettiği kalbin ruh olduğunu şöyle ifade ediyor: İkinci mânâdaki kalp, Allah'ın emanetini yüklenen, mârifetle süslenen kendisinde ilim yerleşen, “belâ (evet)” sözüyle Allah'ın birliğini (tevhidi) söyleyen insanî ruhtur.⁵⁶

Gazâlî'de, “nefs”, “ruh” ve “akıl” kavramlarına hemen her zaman “kalp” kavramı da ilave edilir. Ama ne olursa olsun, bu alâkanın yanında kalp, daima üstün bir unsurdur.⁵⁷ Gazâlî bu üstünlüğü, kalbin askerlerini anlattığı şu şekildeki bir benzetme ile de ifade eder: İnsanoğlunun bedeni muazzam bir şehre benzer. Onun azâları, parmakları, o şehrin sanat erbabıdır. Şehvet, maliye müdürü, gazap, emniyet müdürüdür. Şehrin padişahı kalp, veziri akıldır.⁵⁸ Burada kalp, akıldan üstün ve akılla sürekli ilişki halinde olan bir nitelik olarak belirtilmiştir. Gazâlî, aklın idrâkinin kalpte olduğunu; kalp neye yönelirse aklın idrâkinin o yönde olacağını; aklın, kalp için yaratılmış olup, onun mumu ve kandili olmak, ona ışık tutmak için var olduğunu belirtir. Ona göre akıl, kalbin bir hizmetçisidir ve kalbin üstünlüğü, kendisiyle mârifete ulaşılabilir olmasındandır.⁵⁹

Gazâlî kalp konusunda hayvanlar ve insanlar arasında birtakım benzerliklerin bulunduğunu; ancak insan kalbinin hayvanlardan farklı olarak birtakım özellikler taşıdığını kabul eder.⁶⁰

Bunlardan birincisi; ilimdir ve kalp bununla dünya ve âhiret ile alâkalı şeyleri ve akıl ile alâkalı gerçekleri bilir. Bu bilinenler, duyguların ötesinde olup, hayvanlar bu hususlarda insanlarla ortak değillerdir. Yani ilim sadece insanlara mahsustur.⁶¹

İkincisi; iradedir. Gazâlî, İnsanın akli ile bir işin sonunu anlayıp, iyi tarafının nerede olduğunu bildiği zaman içinden o tarafa yönelip bunun sebeplerini öğrenmeye çalışıp, onu irade edeceğini söyler. İşte bu, shehevî ve hayvanî arzulardan başka bir iradedir.

⁵⁴ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 3

⁵⁵ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 3

⁵⁶ Gazâlî, *Meâricü'l Kuds*, s. 20

⁵⁷ Taylan, *a.g.e.*, s. 98

⁵⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, (çev. Ali Arslan), Merve Yayınları, İstanbul, T.Y., s. 18

⁵⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 19

⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, III s. 10

⁶¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 11

Mesela şehvet, kan aldırma istemez, ama akıl bunu gerekli görür ve ister.⁶² İlk yaşlarında çocuklar bile bu ilim ve iradeden mahrumdurlar. Ancak ergenlik çağlarında bu kuvvetlere sahip olurlar.⁶³

Gazâli, birçok risalesinde biri dış dünyaya çevrilmiş dış gözü, öteki manevi işlere çevrilmiş iç gözü olarak iki göz, iki türlü akıl taksimine gitmektedir.⁶⁴

İç gözü dış gözü ayırımıyla Gazâli, imanın temeli olarak ilimleri ve felsefeyi kuran akıldan tamamen farklı olarak ikinci bir akıl kabul eder. Fakat burada iç gözü veya kalp gözü dediği bu aklın, psikolojik sınıflamalarda filozofların anlattığı akılla ilgisi yoktur. Gazâli'nin bu kalp gözü, Augustin'in "*Allah'a çevrilmiş bakışı*", Pascal'ın *Kalp Mantığı* ile kıyaslanabilir.⁶⁵ Gazâli'den önce düşünce tarihinde yerini almış olan Plotinus'a göre ise bu kalp gözü, vecd halidir.⁶⁶

Gazâli kalp gözüne çeşitli eserlerinde çeşitli anlamlar vermiş ve onu özellikle kalp gözü veya akıl olarak tavsif etmiştir. Akıl için uzak ve yakın yoktur. Yerde ve göklerde bulunan şeyleri sebepleri ve gerçekleri ile kavrar. Kalp gözü mâkulleri ve sonsuzu, kavrar ve kendi özü ile bir olur. Allah'a ait bilgi lezzetleri kalbe aittir. Kalp gözüne bazan "nefs", bazan "ruh", bazan "nur", bazan da "akıl" denir. Kalp gözü bir nurdur ki onunla görür.⁶⁷ Nasıl ki, dış göz bedeninin dışında ise iç göz yani kalp gözü de bedeninin içindedir daha doğrusu kalptedir. Dış gözün bütün fonksiyonlarına kalp gözü de sahiptir; yani nasıl dış göz insanın dış dünyasını görüp algılamasını sağlıyorsa, kalp gözü de insanın iç dünyasını yani manevî dünyasını görmesini sağlar. Ayrıca mutasavvıfların "kalp gözü" dedikleri bu gözün kendine has daha başka özellikleri de vardır. Kalpte nuranî (ışıklı) bir organcık olmasına rağmen, çıplak gözle görülmez. Esas hayat kaynağı bu gözdedir. Hakikî insan ruhu kalbin bu noktasında yer etmiştir.⁶⁸

⁶² Gazâli, *a.g.e.*, s. 11

⁶³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 11

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, 2. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1967, s. 124

⁶⁵ Ülken, *a.g.e.*, s. 124

⁶⁶ Paul Janet, Gabriel Seailles, *Metâlib ve Mezâhib*, çev.M.Hamdi Yazır, İstanbul, 1978, s. 34

⁶⁷ Cavit Sunar, *İslam'da Felsefe ve Farabi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1972, s. 30

⁶⁸ Mehmet Bayraktar, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1989, s. 92-93

Yakın zamanlara kadar bu kalp gözüne metafizikî bir kavram olarak bakılıyordu. Bazı âlimler bunun tamamen manevî bir varlık olduğunu, hakikatte böyle bir gözün olmadığını iddia ederler. Mutasavvıflar ise gerçekten maddî olarak kalpte böyle bir gözün var olduğunu, ancak onun fonksiyonlarının manevî ve metafizikî olduğunu savunuyorlardı. 1938'lerde, biri İngiliz Sir A. Keith, diğeri İskoç olan J. Flack isimli iki anatomist, kalpte mutasavvıfların tavsif ettikleri bir nokta keşfettiler. Bu nokta tıpta bazen onu keşfeden bu iki anatomistin adıyla "Keith-Flack" ve bazen de "Sinoatrial Node" adıyla anılmaktadır.

Gazâli, mutasavvıflardan bir kısmının beden gibi kalbin de gözünün var olduğunu, görünen şeylerin zahirî gözle, görünmeyen hakikatlerin de kalp gözüyle görüldüğünü kabul ettiklerini belirtir.⁶⁹

“Kalp” kavramından sonra Gazâli’nin akılla ilgili olarak kullanmış olduğu bir diğer kavram da “nefs”tir.

2.2. Nefs

“Nefs” kavramı lügatlarda bir şeyin tamamı, cevheri, can, kişi, kendi, öz varlık, bir şeyin zatı ve kendisi, şehvet ve gazabın mebde-i olan “kuvve-i nefsanîyye”, “fitrî meyl”, bedeninin hissî istekleri gibi mânâlara gelir.⁷⁰ “Nefs”, Kur’an’da ve Kur’an’a dayanan tasavvufta önemle üzerinde durulan temel bir kavramdır. Yine nefis, Allah tarafından insanlara yaşamaları, beslenip büyümeleri, çoğalmaları için gayret ve enerji kaynağı olarak verilmiş bir kuvvettir.⁷¹

Gazâli, “nefs” kelimesini iki mânâda kullanır:

Birincisi, insanda gazap ve şehvet kuvvetini toplayan bir güçtür. Bu mânâyı daha çok tasavvuf erbâbı kullanır. Zîra onlar, “nefs” demekle, insandaki kötü sıfatları ifade ederler ve insandaki bu kötü sıfatlarla mücadele edilmesi gerektiğini söylerler.⁷²

Gözle görülmeyen, ancak mikroskopla görülen bu nokta organcık, kalbin üst Vena Cava ile sağ Atrium’una bitiştiği yerde bulunmaktadır. Kalbin gayri iradî hareketini sağlayan bu nokta, âdetâ bir ambulansın veya yangın arabasının ışıldadığı gibi her saniye yanıp-sönen daimi bir hareketle vücuda ışık ve enerji saçmaktadır. Zaten bu ışık tamamen sönerse insan hayatını yitirmektedir. Kalp ve vücudun iç elektriği bununla sağlanmaktadır. Mutasavvıfların işte bunun için kalbi nur olarak vasıflandırmaları boş değildir. Bayraktar, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, s. 95, Bu keşif, şuan itibarıyla belkide bilimsel olarak temellendiremeyeceğimiz bazı durumların, (örneğin; Ehl-i Tarîk olanların gaipten bir şeyler işitmesi gibi) madde mânâ ilişkisinin anlaşılabilirliğini mümkün kılmaktadır.

⁶⁹ Gazâli, *Risaletü Ledünniyye*, Mecmuatu Resail el-İmam el-Gazâli (III), Daru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut 1994, s. 62

⁷⁰ İbn-i Manzur, *Lisanü’l- Arab*, VI, s. 233, Abdullah Yeğin, *İslamî-İlmi-Edebi-Felsefî Yeni Lügat*, İstanbul, 1983, s. 537

⁷¹ Hasan Mahmud Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâli*, 2. Basım, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 146

⁷² Gazâli, *Ravdatü’t Talibîn ve Umdetü’s Salikîn*, s. 32; İnsan nefsi, her zaman aynı, her hal ve şart altında durağan bir yapıda değildir. Nefis, şartlara ve içinde bulunmuş olduğu konuma göre farklı şekilde isimlendirilir. Gazâli, ağırlıklı olarak tasavvufçuların ele aldığı nefis-i emmâre, nefis-i levvâme, nefis-i mutmainne gibi nefsin mertebeleri üzerinde durmaktadır. Gazâli, *İhyâ*, III, s. 5-6. Nefsin diğer mertebeleri Gazâli’de yoktur.

Bu mertebeler kısaca:

İkincisi, “kalp” ve “ruh” kelimelerinde ifade ettiği mânâdır. Bu mânâda, insanın hakîkati ve kendisidir.⁷³

Gazâli, birinci mânâdaki nefsin son derece mezmum, ikinci mânâdaki nefsin ise makbul olduğunu; çünkü bunun, Allah’u Teâlâ’yı ve diğer malumatı bilen, insanın zatı ve hakîkati olduğunu söyler.⁷⁴

Gazâli, “nefs” kelimesini de akıl yerine kullanmıştır. O, “insanın mükellef (ilahi hitaba muhatap) oluşu kendine özgü, fazladan bulunan başka bir şeyden dolayıdır ki bu da nefstir” der.⁷⁵ Gazâli’nin “nefsi” “akıl” anlamında kullanması, onu, insanı farklı ve sorumlu kılan bir özelliği olarak görmesindedir.

Nefs-i Emmâre:

Şehvetlere karşı direnmeyip, şehvetlerin gerektirdiği şeylere ve şeytanın çağrılarına boyun eğen nefse denir. Gazâli, a.g.e., s. 6 “*Ben nefsimi tebrie etmem (temize çıkarmam). Çünkü nefis olanca şiddetiyle kötülüğü emredendir muhakkak.*” Yusuf, 53. ayetinde bu nefisten bahsedilmektedir. Bu mertebedeki insan, gerçek bilgiden yoksundur ve duyu organlarının verileriyle yetinir. İnsanın bu mertebeden kurtularak bir üst mertebeye yükselmesi için, yemede ve içmede orta bir yol takip etmesi, az uyku uyuması, gereksiz yere çok konuşmaması, ahlâkî davranışlarına dikkat etmesi ve dilinden “Lâ ilâhe illallah” sözünü eksik etmemesi gerekir. Bayrakdar, a.g.e., s. 37- 38

Nefs-i Levvâme:

Tam sükûnete ermemekle birlikte şehvetlere karşı koyan nefse denir. Gazâli, a.g.e., s.6 “*Kendisini alabildiğine kınayan nefse yemin ederim.*” Kıyâmet Suresi 2. ayetinde nefsin kendisini kınaması anlatılmaktadır. Levvâme nefis, şerre yaklaşamaz ama tam manası ile kendini hayra da veremez. Bu mertebedeki insanın bilgisi, ilme’l-yakîn derecesindedir. Bu mertebe, insanın artık yavaş yavaş manevî temizliğe başladığı bir mertebedir. Az yemek, az içmek, az uyumak, iyi amellerde bulunmak, bu mertebedeki insanın özellikleridir. Sevgi ve muhabbet halleri insana hâkimdir. Bu mertebede insan bazı gerçekleri diğer insanlardan farklı olarak rüya yoluyla görebilir. Bayrakdar, a.g.e., s. 38

Nefs-i Mülhime:

“*Nefse ve ona bir takım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.*” Şems, 7–10. ifadeleri ile anlatılan, ilham ve keşfe nail olan nefistir. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s. 548

Gazali, *İhyâ* adlı eserinde bu mertebeden dolayı olarak bahseder ve tarifini yapmaz. Gazali, *ihyâ*, V, s.78 Tasavvufî bilginin ilham ile elde edilebileceğini kabul etmesine rağmen nefsin bu mertebesinden ayrıntılı bir biçimde bahsetmemesi dikkat çekicidir.

Nefs-i Mutmainne:

“*Ey itminana ermiş nefis! Dön Rabbine. Sen ondan râzı, o senden râzı olarak.*” Fecr, 27–28. ayetiyle, nefsi huzura eren kimsenin Rabbi tarafından ödüllendirilişi ve kulun memnun edilişi bize örnek olarak sunulmaktadır. Şehvetlere karşı koyması sebebiyle emir altında sükûna erip serkeşliği kayb olduğunda nefse bu isim verilir. Gazâli, *ihyâ*, III, s. 5–6.

Nefsin tüm manasıyla temizlendiği, arındığı mertebe, bu mertebedir. Bu mertebeye ulaşan insanın bilgisi, artık kesin olan marifettir ve hakke’l-yakîn derecede bir bilgidir. İnsan bu mertebede artık yavaş yavaş bazı ilhamlar alabilmede ve bazı keşiflerde bulunabilmektedir. Bayrakdar, a.g.e., s. 39

⁷³ Gazâli, *Ravdatü’l Talibin ve Umdetü’s Salikin*, s. 32

⁷⁴ Gazâli, *İhya*, III, s. 5

⁷⁵ Gazâli, *Risaletü’l-Ledünniyye*, s. 61

Gazâlî, nefis yönünden canlı varlıkları üçe ayırır:

Birincisi, melekler: Gazâlî'ye göre meleklerin akılları vardır, nefis'leri yoktur. Bundan dolayı melekler, aklın gereği olarak gece gündüz Allah'a itaat ve ibadet ederler.

İkincisi, insanlar: İnsanların hem akılları hem de nefisleri vardır. İnsanlar, aklın emrine uyarlarsa Allah'a itaat ve ibadet ederler; nefsin emrine uyarlarsa, günah girer ve kötü işler yaparlar.

Üçüncüsü, hayvanlar: Gazâlî, hayvanlarda onları nefse karşı uyaran akıl olmadığını, onların sadece nefisleri olduğunu ve nefsin emrine uyduklarını, bundan dolayı da mazur olduklarını söyler.⁷⁶ Gazâlî, insanın hayvan gibi nefsine uyduğunda hayvandan daha değersiz hâle geleceğini belirtir.⁷⁷

Gazâlî, nefsin iki fiili olduğunu söyler: Birincisi, bedene kıyasla olan fiili. Bu, idâredir. İkincisi, Zatına ve benliğine kıyasla olan fiili. Bu, “akıl etme” dir.⁷⁸ Nefsin makulâtı tertipli ve mufassalen idrak etmesi⁷⁹ akletmesinin göstergesidir. Bu iki fiil birbirine zıttır, birbirine engeldir. Zira nefis bunlardan biriyle meşgul olduğu zaman diğerdan uzaklaşır.⁸⁰

Gazâlî, bedenın yaşlılıkla kuvvetten düşmesine rağmen, aklın olgunlaştığını ifade eder. Aynı şekilde nefsin de yaşlılık sebebiyle bedenın kuvvetten düşmesine rağmen zayıflamadığını belirtir. Gazâlî bunu, “nefs” kelimesini açıklarken, “akıl” kavramına vurgu yaparak bu iki kelimenin eş anlamlı olarak kullanıldığını söyler.⁸¹

Akıl kavramıyla ilgili olarak Gazâlî'nin kullandığı son bir kavram da “ruh”tur.

⁷⁶ Gazâlî, *Mükaşşefetü'l-Kulüb* (İlahi Nizam), Çev. Yaman Arıkan, 2. Baskı, Fatih Yayınevi, 1971, I, s. 30

⁷⁷ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 30

⁷⁸ Gazâlî, *Mearicü'l-Kuds*, s. 36

⁷⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 75

⁸⁰ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 36–37

⁸¹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 36

2.3. Ruh

“Ruh” kelimesi sözlükte havanın ve her şeyin esintisi, rüzgârın serinliği, nefis, can, kuvvet, ölümsüz ilke, ilahî kıvılcım, canlı ilke, aktif güç gibi anlamlara gelmektedir.⁸²

Ruh düşünce tarihinde tartışıla gelen ve nihâi çözüme kavuşturulamayan kavramlardan biridir. Gazâlî’ye göre de nihâi çözüm oldukça zordur. Çünkü Gazâlî, Hz. Peygamber’in konuşmadığı ruh hakkında başkasının söz etmeye hakkının olmadığını ve hiç kimsenin ruhun gizemliliğini çözmeye güç yetiremeyeceğini, bu yüzden gayesinin aslında ruhun mahiyetini bildirmek değil, niteliklerini anlatmak olduğunu ifade eder.⁸³ Çünkü ruhun mahiyetini Allah Peygamberimiz’e bildirmemiş, Peygamberimiz de hakkında konuşulmasını men etmiştir.

Gazâlî, “ruh” terimini, “akıl”, “nefs”, “kalp” terimleriyle çok yakın bir ilişki içerisinde ele alır, hatta bazen bunları, müteradif (eşanlı) terimler olarak kabul eder.

Gazâlî, “ruh”u değişik anlamlarda kullanmıştır. O, ruh hakkında şöyle der: “Ruh” kelimesi iki mânâda kullanılır: Birincisi, kaynağı cismani kalbin boşluğunda bulunan bir latif cisimdir. Damarlar vasıtasıyla beden her tarafına yayılır. Görmek, duymak, koku almak ve benzeri hasselerle hayat nurunun buradan azalara akması, odanın köşelerinde dolaştırılan lambadaki ışığın o köşeleri aydınlatmasına benzer. Zira lambayı hangi köşeye getirirsen o köşeyi aydınlatır. Hayat, o köşede meydana gelen aydınlık gibidir. Ruh ise lambanın köşelerde dolaşması gibidir. Ruhun sereyânî (yayıma) ve bâtinî hareketi, o lambanın köşelerde dolaşması gibidir. Lambayı elde köşelere dolaştırdıkları gibi, ruhu da damarlar vasıtasıyla bedende dolaştırırlar. Tabipler “ruh” dedikleri zaman bu mânâyı kastederler ki, kalp hararetinin yaktığı latif bir buhar demektir. Bununla alâkadar olanlar, beden tedavisi ile uğraşan tabiplerdir.

İkincisi, o (ruh), insanın görünmeyen, müdrük ve âlim olan bir parçasıdır. Gazâlî bunun kalp ile ilişkisini belirtmek için, kalbi tarif ederken bir mânâ olarak, bu ikinci mânâyı

⁸² İbn-i Manzur, *Lisanü'l-Arab*, II, s, 455

⁸³ Gazâlî, *Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin*, s, 31

anlattığını ifade eder. Ayrıca Gazâli, İsrâ Suresinde⁸⁴ geçen “ sana ruhtan soruyorlar, de ki: Ruh, Rabbimin emrindedir” ayetindeki muradın bu ruh olduğunu söyler.⁸⁵

Gazâli’ye göre, birinci anlamıyla ruh ‘can’dır ve cismânî âlem ile ilişkiyi sağlar. İkinci anlamıyla da ilahî âlem ile ilişkiyi sağlayan bir emirdir.⁸⁶ O, *Mearicu’l-Kuds* adlı eserinde bunlara ilaveten ruhun, meleklerin haricindeki ruh mânâsında, “Ruhu’l-Kuds” (Cebrail) ve de Kur’an mânâsında da kullanıldığını söyler.⁸⁷

Gazâli’ye göre, düşünen nefis (en-Nefsu’ n-Nâtika) adı da verilen bu ruhun yapıcı ve bilici olmak üzere iki gücü mevcuttur. Bu güçlerin her birisine akıl adı da verilir. Yapıcı güce akıl denmesinin sebebi, bilici güce hizmet etmesi ve onun planladığı her hangi bir şeyi yapmasından dolayıdır.⁸⁸

Yapıcı Güç (el-Kuvvetu’l-Âmile): Bu güç insan bedenini düşünce ve ihtiyaç ile hususî fiilleri yapmaya sevk eden bir güçtür. Bedenin diğer güçleri bunun emrindedir. Diğer güçlerin hepsi bu gücün işaretine göre durur veya hareket eder. İşleyişi sırasında diğer güçlerin hepsinden faydalanır.⁸⁹ Gazâli, yapıcı gücün nazarî kanun ve kurallarını, bilici gücün hazırladığını ve yapıcı gücün de bu kanun ve kurallar çerçevesinde fiillerin yerine getirilme işlemini sağladığını kabul eder.⁹⁰

Bilici Güç (el-Kuvvetu’l-Âlime): Bu güç yapıcı güce nispetle üsttedir. Fakat bunun da üstünde olan ve buna etki eden daha üstün güçler vardır. Bunlar melekler olup, insanî ruhlara ilim taşımakla görevlidirler.⁹¹ Gazâli bu gücün teorik ve pratik olmak üzere iki kısma ayrıldığını, Allah’ın birliğinin ve evrenin sonradan meydana geldiğinin teorik güç sayesinde, zulmün çirkin olduğunun ve yapılmaması gerektiğinin pratik güç sayesinde bilindiğini söyler.⁹² Gazâli’ye göre yapıcı güç, aşağıya yani bedene dönüktür. Bilici güç ise yukarıya yani üst âleme yöneliktir.⁹³

⁸⁴ İsrâ Suresi, 85

⁸⁵ Gazâli, *İhya*, III, s. 5,

⁸⁶ Bolay, *a.g.e.*, s. 232

⁸⁷ Gazâli, *Mearicü’l Kuds*, s. 21

⁸⁸ Gazâli, *Mizânü’l-Amel*, s. 80

⁸⁹ Gazâli, *Mearicü’l Kuds*, s. 54–55

⁹⁰ Gazâli, *Mizânü’l-Amel*, s. 80

⁹¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 81

⁹² Gazâli, *Makasidu’l-Felasife*, (Çev: Cemaleddin Erdemci) Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002, s. 282

⁹³ Gazâli, *Mizânü’l-Amel*, s. 81

Gazâli, ruhun mertebeleri olduğunu söyler ve bu mertebeleri şu şekilde sıralar: Birincisi; Hissedici ruh, duyu verilerini alan ruhtur ve hayvanî ruhun aslıdır. Çünkü hayvan bununla hayvan olur. Bu ruh süt çocuğunda da bulunur. İkincisi; Hayali ruh, bu ruh, duyu verilerini kaydeder ve gerektiğinde kendi üstünde bulunan aklî ruha sunmak üzere saklar. Henüz gelişmesinin başlangıcında bulunan çocukta bu ruh yoktur. Üçüncüsü; Aklî ruh, duyu ve hayal dışında kalan mânâları idrak eden ve yalnız insana mahsus bulunan cevherdir. Bu ruh çocuklarda henüz gelişmemiştir. Dördüncüsü; Fikrî ruh, sırf aklî olan ilimleri alır, onların arasında terkipler yapar, bilgiler ortaya çıkarır. Daha sonra bu bilgilerden elde ettiği iki sonuç arasında karşılaştırmalar yaparak başka neticelere varır. Bilgiler de böylece çoğalır. Beşincisi; Kutsal peygamberlik ruhu, peygamberlere bu ruh vasıtasıyla gayb ışıkları, ahiret hükümleri, göklerin ve yerin melekûtundan parçalar hatta Rabbanî ve ilâhî bilgilerden bir kısmı açılır. Bu gibi bilgileri diğer aklî ve fikrî ruhlar idrak edemezler.⁹⁴ Gazâli burada, aklın nüfuz ettiği âlemde bulunan kimse için, aklın ötesinde, akla görünmeyen şeylerin görüldüğü bir makamın (âlemin) varlığını uzak görmez.⁹⁵ Görüldüğü gibi bu ifadelerinde Gazâli'nin, akıl ile ruh arasında kurduğu çok yakın ilişkiye rağmen, akli sınırlandırıp, ruhu, akıl ötesi âleme nüfuz ettirmesi dikkat çekicidir. O, akıl- ruh ilişkisinde, akıl ve ruhu tam manasıyla eş anlamlı olarak kullanmaktan ziyade akli, ruhun bir hususiyeti (özelliği), mertebesi olarak görmüştür.

Gazâli, ayette de belirtildiği gibi ruhun mahiyetinin bilinmesinin mümkün olmaması ve Hz. Peygamber'in de hakkında konuşulmasını tavsiye etmemesinden dolayı bu konuda yorum yapmaya çalışmaktan ziyade, ruhun niteliklerinden ve bedenle münasebetinden bahsetmeyi daha uygun görür.

Gazâli, canlı varlıkların hepsinde ortak olarak bulunan ruh çeşitlerini sayar ve bunları: Nebatî ruh, hayvanî ruh ve insanî ruh olarak sıralar. Gazâli, bitkisel ruhta olan güçlerin hayvanlarda ve insanlarda da bulunduğunu,⁹⁶ ayrıca hayvanlardaki güçlerin hepsinin insanlarda da bulunduğunu, sadece hayvanlarda düşünme gücünün mevcut olmadığını söyler.⁹⁷

⁹⁴ Gazâli, *Mișkat*, s. 23–24

⁹⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 24

⁹⁶ Bolay, *a.g.e.*, s. 225

⁹⁷ Gazâli, *Risâletü'l-Ledünniyye*, s. 61

En yüksek derecede bulunan insanî ruh, aşağı derecedeki ruhî fonksiyonları kapsar. Aynı zamanda bu ruh akla sahiptir; bundan dolayı da bilen ve düşünen bir ruhtur.

Gazâli'nin önceden ayrı gördüğü “kalp”, “nefs”, “ruh” ve “aklı” sonunda özdeşleştirmesinin, insanın varlık bütünlüğünü korumak gayesine matuf olduğunu ve bu anlayışın da günümüz anlayışına uygun olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki, insan akılı, özü bakımından ilk insanda ne idiye günümüz insanında da aynıdır. Değişen, sadece kazanılmış bilgi yüküdür. Daha açık bir ifadeyle; uygar insanı, ilkel insandan ve yirminci yüzyıl insanını, milattan önceki insandan ayıran, farklı yapan şeyin sadece onun kazandığı fazladan bilgiler olduğunu söyleyebiliriz.

Gazâli'nin akıl kavramıyla bazen kalbi, bazen ruhu bazen de nefsi kastettiğini belirtmiştik. Gazâli, bu kadar geniş ve değişik anlamları içinde barındırabilen akıl kavramının mertebelerinin de olduğunu ifade etmiştir. Şimdi de bunları ele alalım.

3. Akılın Mertebeleri

Gazâli, akıl mertebelerinden bahsederek filozofların akılı sekiz farklı manaya delalet eden müşterek bir isim olarak gördüklerini söyler ve bunu bazı eserlerinde benimseyerek⁹⁹ sıralamaya tabi tutar:

Birincisi, Akıl: Kelamcıların kastettiği bu mânâdaki akılı, Aristo *İkinci Analitikler* kitabında zikretmiştir. Bununla bilgi arasında fark vardır. Bu akılın anlamı fitrat yoluyla (doğuştan) nefiste hâsıl olan tasavvur ve tasdiklerdir. Bilgi ise nefiste (sonradan) kazanma yoluyla olur. Zira kadı Ebu Bekr el Bakıllani akılı tarifinde, “akıl, mümkün şeylerin imkânını, imkânsız şeylerin imkânsızlığını bilmek gibi zaruri bilgilerdir” der. Mesela bir şeyin hem kadîm hem de hâdis olması veya bir şahsın aynı anda iki yerde bulunmasının imkânsız oluşunun bilinmesi gibi.

İkincisi, Nazarî akıl: Bu, nefsin bir gücüdür. Külli emirleri ve külli olma bakımından mahiyetleri kabul eder.

⁹⁸ Bolay, *a.g.e.*, s. 293

⁹⁹ Vural, *a.g.e.*, s. 39, Gazâli, *Mearicul Kuds*, 61–62 ve *Miyarü'l-İlm Fi'l-Mantık*, Beyrut, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye, 1990, s. 276–279 da akıl mertebelerini ele alır.

Üçüncüsü, Amelî akıl: Bu, nefsin bir gücüdür. Onun, bilinen bir gaye için seçtiği cüz’i şeyleri istek gücüyle harekete geçirme ilkesidir. Bu güç hareket verici güçtür, ilimler türünden değildir. Buna “akıl” adının verilmesi, akla bağlı olmasından ve tabiatı itibariyle aklın işaretlerine uymasından dolayıdır. Amelî akıl denilen bu kuvvet riyazat, mücâhede ve şehvetleri terk etmeye devamla kuvvetlenir.

Dördüncüsü, Heyûlanî akıl: Bu akıl herkeste eşit olarak bulunur. Çünkü insanda mücerret olarak bilgi istidadı vardır. O, eşyanın mahiyetlerini maddelerinden mücerret olarak kabule hazır olan ruhta mevcut bir kuvvettir. Heyulânî akıl ile çocuk, mesela, at ve diğer hayvanları birbirinden ayırır. Bu birbirinden ayırma işi, mevcut bir bilgi veya bilgiye yakın kuvvetle değildir. Bu akla, şekilsiz olan ilk maddeye benzetilmesinden dolayı “maddi akıl” da denilmektedir.

Beşincisi, Meleke halindeki akıl: Bu akıl, heyûlanî aklın kemâle doğru ve neticede bilfiil akla yakın bir kuvvet haline gelinceye kadar mükemmelleşmesidir. Bu akılda, çocuk temyiz noktasına gelir ve bilfiil akla uzak olan kuvveti yakın kuvvet haline gelir. Ona zaruri şeyler arz olduğunda, kendinde bu şeyleri doğrulayıcı bir hal görür. Artık o, beşikteki çocuk gibi değildir.

Altıncısı, Bilfiil akıl: Nefsin herhangi bir şekilde kemâle ermesidir. Yani makul şekilleri istediği zaman akledip bilfiil hazır hale getirebilmesidir. Mesela nazarî makullerin çocuğun zihninde hâsıl olması buna misal olarak verilebilir. Çünkü çocuk bundan habersiz olmakla birlikte ne zaman isterse bu nazarî makulleri fiil haline getirebilir.

Yedincisi, Müstefad akıl: Bu akıl dıştan hâsıl olma yoluyla nefiste canlanan maddeden mücerret bir mahiyettir. Bu bilgilerin çocuğun zihninde hazır olmasıdır.

Sekizincisi, Faal akıl: Bu akılla kastedilen bütünüyle maddeden soyutlanmış olan tüm mahiyetlerdir. Akıl olması bakımından faal akıl sûri (cisimsiz, maddesiz) bir cevherdir. Zati bir mahiyet olup kendi zatından mücerrettir. Bu cevherin özelliği heyulânî aklı aydınlatarak kuvveden fiile çıkarmasıdır. İnsanoğlunun nefsindeki bilgileri kuvveden fiile çıkaran faal aklın makullere ve akledici kuvvete nispeti güneşin görülen nesnelere

ve görme gücüne nispeti gibidir. Bununla görüntüler kuvveden fiile çıkar. Filozoflar bazen bu akıllara melek adını verirler.¹⁰⁰

Gazâli, *Mearicu'l-Kuds* adlı eserinde akıllı ilahi kitaba göre derecelendirmeye tabi tutar. O, Kur'anda geçen: "Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru, içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise sanki inci gibi parlayan yıldızdır, bu, ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile, neredeyse yağın kendisi aydınlatacak! Nur üstüne nurdur. Allah dilediğini nuruna kavuşturur. Allah insanlara misaller verir, O her şeyi bilir"¹⁰¹ ayetini te'vil ederek şöyle der: Allah, aklın mertebelerini bu ayette zikretmiştir.

Burada kandil, ilk (heyulânî)¹⁰² akıl için bir temsildir. Kandilin kendisinde ışık meydana gelmesine olan istidadı gibi, nefis de yaratılış itibariyle kendisinden akıl nurunun meydana gelmesine istidatlıdır. Nefis biraz kuvvetlenip kendisinde makullerin prensipleri hâsıl olunca parlak bir cam kandil halini alır. Bundan sonra doğru düşünceyle makulleri elde edecek seviyeye varınca akıl bir ağaç olur. Çünkü ağacın olduğu gibi fikrin de birçok dalları vardır. Akıl meleke derecesine ulaşip kendisinde (sezgi ile),¹⁰³ makuller hâsıl olunca, bu kandilin yağı durumundadır. O daha kuvvetlenince yağı ışık vermeye başlar. O müşahede edip düşünecek şekilde makuller hâsıl olunca lamba (misbah) olur. Sonra buna da makuller hâsıl olursa, o takdirde nur üstüne nur olur, yani fitri aklın nuru üzerine kazanılmış aklın nuru gelir. Sonra bu nurlar alındığı sebebe nispetle kazanılmıştır. Çok büyük bir ateş kitlesine nispetle kandil gibidir. İşte bu büyük ateş de insan ruhlarına mâkulât nurlarını saçan faal akıldır. Gazâli böylece ayetin peygamber aklına bir misal olarak verilmekle birlikte bu tarzda yorumunun caiz (mümkün) olduğunu ileri sürer.¹⁰⁴

Gazâli, aklın mertebelerini bu şekilde ifade eder. Şimdi de Gazâli'nin insanlardaki aklın farklılığını nasıl ele aldığını görelim.

¹⁰⁰ Gazâli, *Miyarü'l-İlm Fi'l-Mantuk*, s. 276–279, Gazâli, *Tehafütü'l Felasife* (Filozofların Tutarsızlığı), Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 330–331

¹⁰¹ Nur Suresi, 35

¹⁰² Bolay, *a.g.e.*, s. 238

¹⁰³ Bolay, *a.g.e.*, s. 239

¹⁰⁴ Gazâli, *Mearicü'l Kuds*, s. 61–62

4. İnsanların Akılca Farklı Oluşu

Gazâli, “Mutlak istidat” olarak adlandırılan ilk akıl hususunda değişik görüşler olduğunu ifade eder. Bazılarına göre, insanlar ilk akılda eşittirler, farklılık sadece bu akli istimalde ortaya çıkar. Diğer bazılarına göre ise, insanlar, farklı mizaçlara sahip oldukları için, onların istidatları da farklıdır ve onlardan zuhur eden fiiller de farklı olur.¹⁰⁵

Gazâli’ye göre ise, mümkün olan şeylerin meydana geleceğini, imkânsız olan şeylerin ise meydana gelemeyeceğini bilme olarak tarif edilen akıl dışında diğer tariflerde¹⁰⁶ farklılık söz konusudur. Zîra ikinin birden büyük olduğunu bilen, bir cismin aynı anda iki farklı yerde bulunamayacağını ve bir şeyin hem yeni, hem de eski olamayacağını bilir. Gazâli, bu gibi benzer örneklerde de aynı şeyin söz konusu olduğunu, şeksiz şüphesiz kesin olarak idrak edilen hususlarda farklılık olamayacağını, ancak, diğer tariflere göre akılda farklılık olduğunu ifade eder.

Yine Gazâli insanda doğuştan yatkınlık anlamındaki aklın da insanla birlikte gelişip olgunlaşacağı kanaatindedir. Başka bir ifadeyle, insanda fitrî olarak var olan akıl, yaşamının değişik safhalarında farklılık göstermektedir. Çünkü akıl, ruh üzerine parlayan bir nur gibidir, ergenliğe kadar gelişimini devam ettirdiğinden parlama zamanı erginlik çağıdır.¹⁰⁷

Gazâli’nin tariflerinden birinde akıl, şehvetlerin üstesinden gelmek olarak ifade ediliyor. O, bu konuda insanların farklı farklı olduğunu, hatta bu farklılığın bir insanda bile görülmesinin son derece açık olduğunu belirterek, bu farklılığın zaman zaman şehvetin değişik güçte olmasından ileri geldiğini söylüyor. O, akıllı birinin bazen bir şehvi duygunun üstesinden gelirken, bir başkasına yenik düştüğünü ve bunun sayısız örneği olduğunu ifade eder. Örneğin, yaşça genç biri, zinadan korunamayabilir. Ama yaş ilerleyip akli kemâle erdikçe (olgunlaştıkça) ondan kurtulur. Gösteriş, makam ve mevki düşüncesi ise yaş ilerledikçe zayıflamaz aksine artar. Gazâli’nin burada söz konusu ettiği farklılık kimi zaman da şehvi duyguların kötülüğünü gösteren bilgi farklılığından ileri gelir. Örneğin, bir doktorla sıradan bir kimsenin kendisini zararlı birtakım

¹⁰⁵ Gazâli, a.g.e., s. 59

¹⁰⁶ Gazâlinin *İhyâ*’daki, I, s. 131–132, *Mustasfa*’daki, I, s. 33, *Mearic*’deki, s. 22 tariflerine bakılabilir.

¹⁰⁷ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 136

yiyeceklerden koruyabilmesi aynı olmayabilir. Sıradan kimse her ne kadar doktorla aynı akla sahip olsa ve söz konusu yiyeceklerin genel olarak zararlı olduğuna inansa da doktorlar gibi bunu beceremez. Çünkü o, tıp ilmini bilmemektedir. Doktorların bilgisi daha üstün olduğu için korkuları da daha güçlü olur. Çünkü korku, aklın kalkanıdır. Nefsanî arzuları yenmeye yardımcı olur. Benzer şekilde, gerçek âlimler de isyanın zararlarını cahillere göre daha iyi bildikleri için, masiyetten daha çok korunurlar.¹⁰⁸

Gazâli, bazen de söz konusu farklılığın fitratta yer alan ve akıl olarak nitelendirdiği özelliğin bizzat kendisinden kaynaklandığını ileri sürer. Bu durumda akli güçlü olan nefsanî arzularını kuşkusuz daha kolay yener. Özetle bu durumları; yaş, bilgi ve fitrattan kaynaklanan farklılıklar olarak sıralayabiliriz.

Gazâli'ye göre, tecrübeler olarak tarif ettiğimiz aklın üçüncü kısmı açısından insanların birbirinden farklı oldukları tartışmasız bir gerçektir.¹⁰⁹ İnsanoğlu doğruyu yakalama, hemen kavrama gibi konularda birbirinden ayrılır. Bunun nedeni de, ya fitratlarındaki ya da tecrübelerindeki farklılıklardır. Fıtrattaki özellik olarak tarif ettiğimiz akıl asıldır. Bu hususta insanların birbirinden farklı olmaları inkâr edilemez. Eğer böyle olmasaydı bilgi edinmede insanlar eşit olurdu ve insanlar, bir şeyleri hocanın aşırı gayretleri sonucu öğrenebilen aptal, bir işaretle birçok şeyi anlayan zeki ve öğretilmeye ihtiyaç duymadan içine hakikatlerin doğduğu kâmil insan olmak üzere çeşitli guruplara ayrılmazdı.¹¹⁰

Gazâli, insanların kendi kendilerine anlayan, başkasının öğretme ve uyarısıyla anlayan ve eğitim-öğretimden istifade edemeyen olmak üzere çeşitli kısımlara ayrıldığını ve bu halleriyle de toprağa benzediğini ifade eder. Gazâli, bazı topraklarda çok su olduğu için kendiliğinden fışkırıp pınarlara dönüştüğünü, bazı topraklardaki suyu çıkarmak için kuyu kazmaya ihtiyaç olduğunu, bazı topraklarda ise suyun hiç olmadığını söyler. Çünkü toprak, vasıfları değiştiği için bu şekilde farklılık gösterir. O, bunun gibi insanların da akıl bakımından birbirinin aynı olmadığını ifade eder.¹¹¹ Dolayısıyla Gazâli, insanları akıl açısından üç gruba ayırıp incelemektedir: Birinci gruptakiler avamdır ki akli açıdan en düşük seviyedeki insanlardır. İkinci grup havastır ki bunlar

¹⁰⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 135

¹⁰⁹ Buradaki farklılıklar Gazâli'nin *İhya'* da yapmış olduğu dörtlü tasnife göredir. Gazâli, *İhyâ*, I, s. 131–132

¹¹⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 136

¹¹¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 136

basîret ehli ve zeki kimselerdir. Cedel ehli kimseler de bu gruba dâhildir. Üçüncü grup ise kâmil insan ya da birinci sınıf havastır. Bunlar da çalışmayla elde edilmeyecek, Allah vergisi olan fitrî yetenek sahibi kimselerdir.¹¹²

Gazâli akıl açısından insanların yukarıdaki şekilde tasnifini yaptıktan sonra kabiliyet ve kapasite açısından da birbirinden farklı olduğunu belirtir. O, bu açıdan denizde yüzme becerilerine göre insanları, temsilî olarak şu şekilde anlatmıştır:

İnsanların bir kısmı deniz kıyısında durup denizi ve dalganın kıyıya çarpmasını seyredemez. Bir kısmı bunu yapar, ama sığ denize girmeye cesaret edemez. Bazıları ise buna cesaret eder, fakat denize girdikten sonra yüzebilmek amacıyla ayağını yerden kesemez. Diğer bir kısım ise kıyıda yüzebilir, ama boyu aşan derin yerlere dalamaz. Başka bir grup da denizin her yerinde yüzebildiği halde denizin dibine dalıp oradaki kıymetli ve güzel şeyleri görmeye cesaret edemez. Bütün bunların dışında bulunan kimseler ise denizin her yerinde yüzdüğü gibi, her yerde dalıp denizin her türlü güzelliğinden istifade edebilirler.¹¹³

Temel şeyleri ayırt etmeye yarayan (bir şeyin diğerinden büyük olduğunu bilmek gibi) ya da çocuklarda görülmeye başlayan ayırt etme yeteneği olarak akılda insanların farklılığına gelince; bu türde de insanların birbirinden ayrılığı söz konusudur. Burada da tecrübe ve fitrattan gelen farklılık söz konusudur. Fitrî özellik bakımından akılda insanların farklılığını yaşla ilgili olarak da sınıflayabiliriz. Örneğin kırk yaşına kadar insan akli tedricî olarak gelişir. Bir anda gelişmesi söz konusu değildir. Ama fitratta insanların akli ayrıdır. Bir öğrencinin anlaması diğerininkinden farklı olabilir. Biri çabuk kavrarken diğeri uzun uğraşlar sonucu kavrayabilir.¹¹⁴ Şüphesiz bir şey birisine zâhir olur, bir başkasından gizlenir. O halde idrakte de bir izafilik söz konusudur. Avam tabakasınca idraklerin en kuvvetlisi duyulardır. Görme duyusu bunlardan biridir.¹¹⁵

Havas tabakasındaki insanlar da akılca farklılık içindedir. Mesela bir ışık hem görünen hem gösteren, hem de görmeye vesile olandır. Fakat ışığın bu yönü yalnız bu gören

¹¹² Gazâli, *a.g.e.*, s. 136

¹¹³ Gazâli, *İlcamü'l-Avam An İlmi Kelam*, Mecmuatu Resâil el-İmam el-Gazâlî (IV), Daru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 61–62 (Bu esere *İlcam* şeklinde atıf yapılacaktır.)

¹¹⁴ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 136

¹¹⁵ Gazâli, *Mişkât*, s. 4

göze sahip olanlar içindir. Çünkü hiçbir ışık körler için ne görünen, ne gösterendir. İdrakte de insanlar böyledir.¹¹⁶

Ayrıca Gazâli'nin bir başka derecelendirmesi insanın hayat boyu geçirdiği merhaleler ile ilgilidir: İnsan, dünyaya geldiğinde ilim ve idrak sahibi değildir. Sayısını yalnız Tanrı'nın bildiği âlemler içinde bunların hiçbirinden haberdar değildir. İnsanın âlemden haberdar olması idrak ile olur. Her idrak de insanı bir âleme vâkıf olmaya vasıta olarak yaratılmıştır. Yani istidât olarak akıl birtakım şeyleri kavramaya meyillidir, ancak bilgilere sahip olması zamanla gerçekleşir. Koku alma, dokunma, görme gibi duyumlarla idrakler tamamlanır. İnsanın yaşadığı dönemlerine göre akıl derecelendirilirse, iki derece söz konusudur. İlkinde, yedi yaşına yaklaşınca temyiz kuvveti uyanır. Bununla duyum mahsulü olmayan şeyleri kavrar ki, bu, insan için ayrı bir merhale ve durumdur. Yedi yaşından öncesinde ise duyumlarla yetinir. İkinci olarak, birinci merhaleden sonra akıl kuvveti başlar ki, bununla zarurî, mümkün ve imkânsız olan şeyleri idrak ile bundan önceki merhalelerde bulunamayan şeyleri yani duyu verilerinin ötesindekileri idrak eder.¹¹⁷ Aklın mertebelerini böylece ifade ettikten sonra, şimdi de Gazâli'nin akla verdiği değeri ele alalım.

5. Aklın Değeri

Gazâli'nin akılla ilgili bu açıklamaları ve akli üstün vasıflarla nitelendirmeleriyle birlikte zaman zaman da tenkit etmesinin üzerinde çok iyi düşünülmesi ve yorumlanması gerekir. Aslına bakılırsa Gazâli'nin akli tenkidi sofistçe bir gaye taşımayıp, sezgici bir metafizik anlayışı ortaya çıkarmak ve yakînî bilgiye ulaşmak gayesine yöneliktir.¹¹⁸ Gazâli'nin akli sınırlandırması, onun, genel olarak fenomenler dünyası ile metafiziksel varlık alanının insan idraki karşısındaki farklı konumunu göz önünde bulundurmasından kaynaklanır.¹¹⁹

O, *Tehafüt'ül-Felasife* adlı eserini kaleme alırken, aklın metafizik meselelerdeki sınırlılığını ortaya koymayı amaç edinmiştir. Gazâli, mezkûr eserinde metafizik alanında aklın kendi kendine yeterli olamayacağını ve bizzat kendisine dayanarak

¹¹⁶ Gazâli, *a.g.e.*, s. 4–5

¹¹⁷ Gazâli, *Munkız'u- Mine'd Dalâl* (Hakikate Giden Yol), Çev. Ali kaya, Semerkant Basım Yayın, İstanbul, 2008, s. 153–155 (Bu esere *Munkız* şeklinde atıf yapılacaktır.)

¹¹⁸ Bolay, *a.g.e.*, s. 255–256

¹¹⁹ Yaşar Aydın, "Gazâli'nin İlim ve Düşünce Dünyası", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt 13, sayı 3–4, s. 274

mükemmel bir dünya görüşü meydana getiremeyeceğini göstermeye çalışır.¹²⁰ Onun, *Tehafüt*'te tartıştığı yedi iddia akıl vasıtasıyla ispat edilemeyecek meselelerin ortaya konmasından ibarettir.¹²¹ O, tek başına aklın, dünyanın bir yaratıcıya sahip olduğunu, iki Tanrı'nın varlığının mümkün olmadığını, Tanrı'nın bir cisim olmadığını, Tanrı'nın hem başkalarını hem de kendi zatını bildiğini ve ruhun kendi zatıyla kaim bir varlık olduğunu ispat edemeyeceğini ileri sürer.¹²²

Gazâli akla tam anlamıyla güvenmemiş ve güvenenleri de eleştirmiştir. Gazâli'ye göre, şu temel unsurlar aklın güvenilirliğini sarsar:

Birincisi, insan uykudayken her şeyi gerçek sanır. Akıl da bu dünyadaki düşüncelerinde uyku halinde olduğu gibi yanılabilir!¹²³

İkincisi, akıl, bazı şeyleri kesin düşünemez, ihtimalli düşünür. Yani tek bir konu hakkında iki yönlü düşünebilir.¹²⁴ Bu düşüncelerinin hangisinin doğru olduğunu nasıl tespit edebiliriz?

Üçüncüsü, akıl, mantık kurallarına göre doğru düşündüğünü sanabilir. Mantıkî işleyiş olarak düşünce doğru gözüktse de akıl burada da yanılabilir. Şekil olarak doğru olan bilgiler bazen içerik olarak yanlış olabilir.¹²⁵

Dördüncüsü, akli düşüncenin hayal ve vehim perdelerinden sıyrılabilmesi sorunudur. Bu, aşılması oldukça güç bir sorundur. Aklın bu perdelerden sıyrılması ancak ölümden sonra tamamlanır. Bu da gösteriyor ki, insan düşünüşü bazen duru bir düşünüş olmayabilir. Akıl kendine etki eden bu faktörlerden sıyrılırsa doğru düşünebilir. Peki, ya sıyrılmadan düşünürse ne denli güvenilir bir bilgiye ulaşacaktır?¹²⁶ Kişinin, kötümserken taşıdığı düşünceler ile iyimser olduğundaki düşünceleri aynı değildir. Bir de kişi, her ne kadar tutarlı, iyi temellendirilmiş düşüncelere sahip olsa da, bunun en nihayetinde aklın çıkarsamaları olduğunu düşünür.

¹²⁰ Watt W. Montgomery, *Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma*, (Çev. Hanifi Özcan), Etüt Yayınları, Samsun, 2003, s. 63 (Bu esere *Müslüman Aydın* şeklinde atıf yapılacaktır.)

¹²¹ Watt, *a.g.e.*, s. 63

¹²² Watt, *a.g.e.*, s. 63

¹²³ Çubukçu, *Gazzali ve Kelam Felsefesi*, s. 9

¹²⁴ Gazâli, *Kıstasü'l Müstakim*, Matbaa-i Katolikiyye, Beyrut, 1959, s. 74

¹²⁵ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 2. Basım, Elis Yayınları, Ankara, 2004, s. 103–104

¹²⁶ Gazâli, *Mişkât*, s. 7

Beşincisi, akılla insan, şüphe içinde kıvrır. O, kesin bir bilgi sunamaz.¹²⁷ İnsan psikolojisinin, şüphe safhasında takılıp kalmaktan hoşlanmadığını söyleyebiliriz. Görülüyor ki aklın bu buhranlardan hoşlanmadığı da açıktır.

Altıncısı, Gazâli, kırk yaşına kadar bir insanın düşünüş derecelerinin yükseldiğini savunur.¹²⁸ O halde insan, bu gelişimden önce yetersiz mi düşünüyor? Ya da onun daha gençken düşündüklerine daha az mı güvenilir?

Yedincisi, akıl, metafizikî bilgiye ulaşmada yetersizdir.¹²⁹

Gazâli, insanı bir akıl varlığı olarak değerlendirse de¹³⁰ onun akla olan güveni ele alıp eleştirmesi, onu ret veya inkâr etmek için değil, bilakis ona uygun ve tabii sınırlar çizmek içindir. O, bunları yaptıktan sonra, akli kendi sınırları içinde yine otorite olarak kabul etmeye devam eder.¹³¹ Onun akla karşı olan tutumu kendisinden sonra her ne kadar birçok tartışmaya sebep olmuşsa da, ona göre, metafizik alandaki başarısızlığı dışında aklın verdiği hükümler doğrudur.¹³²

Aklın güvenilirliği hususundaki eleştirilerini ortaya koyan Gazâli, akli onun ilimle olan irtibatı üzerinden değerlendirir ve aklın, ilmin esası olduğunu söyler. Ona göre akıl, ilmin kaynağı, doğum yeri ve aslı olması hasebiyle en yüce şerefe sahiptir.¹³³ Akıl olmadan ilim olmaz. İlimsiz akıl da bir işe yaramaz. Akıl ile ilim arasındaki ilişki güneş ile ışık arasındaki ilişki gibidir. Nasıl ki, güneş gibi ışık kaynağı olmadan ışık oluşmuyorsa akıl, idrak gücü olmadan tefekkür ve ilim doğmaz.¹³⁴ Akli eksik olan kişi, yaratılış gayesini ve Allah'ın kendisine verdiği birçok nimeti düşünemez. Sadece yaratılanların varlığını bilmek iman etmek için yeterli değildir. Varlığını bilip, inanıp ve sonrasında tefekkür etmek gerekir. Kişi ahlâki erdemlere ulaşabilmek için de aklını kullanmak zorundadır. Gazâli'nin düşünce sisteminde aklın tanımı ve konumu böyledir.

¹²⁷ Ülken, *İslam Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, 3. Basım, Ülken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 222

¹²⁸ Gazâli, *İhya*, I, s. 136

¹²⁹ M.M. Şerif, *Klasik İslam Filozofları Ve Düşünceleri*, (Çev. Mustafa Armağan), İnsan Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 2000, s. 158, Necati öner, *İnsan Hürriyeti*, 5. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2005, s. 58

¹³⁰ Aydın, *Gazali*, s. 73

¹³¹ Sabri Orman, *Gazali Hakikat Araştırması*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986, s. 116

¹³² Taylan, *a.g.e.*, s. 81

¹³³ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 128

¹³⁴ Gazâli, *a.g.e.*, s. 128

Gazâli, akıl ve düşünmenin insana kattığı değeri açıklarken şöyle der: Allah insana akıl vererek şereflendirmiştir. Mesela âlimler bu mertebeye ne mallarıyla ne büyüklükleriyle ve ne de güçleriyle ulaşmışlardır. Aksine, sadece aklın bir meyvesi olan tecrübeleriyle ulaşmışlardır.¹³⁵

Akla değer atfedilmesinin sebeplerinden biri de, aklın kendini idrak edebilmesindedir. Akıl sayesinde dini esaslar kavranır. İnsana sorumluluk akıl sayesinde verilmiş ve akıl insanı şereflendiren unsur olmuştur. Gazâli'nin akla yüklediği değer, onun naklî kaynaklarda pek çok yerde övülmüş olmasından kaynaklanır. Aklı din açısından ele alan Gazâli'nin akla verdiği değer de yine dinin insana akıl sebebiyle sorumluluk vermesindedir. Gazâli, eserlerinde akla verdiği değeri naklî örneklerle göstermektedir.¹³⁶ Ona göre akıl, insanı yaratıcıya götüren vasıta olmalıdır.¹³⁷

Özetle Gazâli'nin bu husustaki düşüncelerini şöylece ifade edebiliriz; o, akla çok büyük önem vermekle beraber, bazı hususlarda aklın yetersizliğini kabul etmektedir. O, özellikle metafizik ve ahlâk konularında tek başına aklın faydalı ve zararlıyı tespit edemeyeceğini, iyi ve kötüyü birbirinden ayıramayacağını, dolayısıyla kişinin ancak ilahi rehberlikten istifade ederek doğruyu bulabileceğini savunur. Zira akıl, itaatin ahirette mutluluk sebebi, masiyetin ise mutsuzluk sebebi olacağını tek başına idrak edemez. Akıl mucizenin doğruladığı şeylerin doğrulanması gerektiğine hükmeder ve ondan gelen haberi bu yolla tasdik eder. Gazâli, eserlerinde aklın sınırlarını ve bilgi edinmedeki rolünü ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre, insan akla güvenmek zorundadır. Zîra peygamberlerin haber verdiği hususları ancak akıl tasdik edebilir. Eğer akıl değersiz ve güvenilmez bir vasıta kabul edilirse, onun sayesinde bilinen hususların da değersiz olması gerekir, bu ise imkânsızdır.

Gazâli'nin, akıl hususundaki mütalaalarını böylece ortaya koyduktan sonra, şimacı ve çalışmamızın ikinci önemli kavramı olan iman hususundaki düşüncelerini ele alalım.

¹³⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 128

¹³⁶ Gazâli, *a.g.e.*, s. 128–131

¹³⁷ Gazâli, *İhyâ*, I, s. 128

İKİNCİ BÖLÜM

GAZALİ'YE GÖRE İMAN

1. İmanın Tanımı ve Mahiyeti

İman, genel olarak felsefenin özellikle de din felsefesinin temel problemlerinden biridir. İman, çeşitli şekillerde tanımlanabilen, çok yönlü ve çok boyutlu bir kavramdır. İmanın mahiyeti hakkındaki düşünceler, geçmişte ve günümüzde farklı iman tanımlarına yol açmıştır.¹³⁸

İmanla ilgili ileri sürülen bir tanım, tanımı yapan kişi ya da teolojik okulu, imanının mahiyetiyle ilgili belli bir felsefi/teolojik yaklaşımı benimsemeye sevk etmiştir.¹³⁹ Bunun böyle olması, gerek tanımı ortaya koyan kişilerin eksikliklerini, gerekse de onların benimsemiş oldukları dini ve fikri sistemlerin taşıdığı güçlükleri de barındırır.¹⁴⁰

İmanın konusu, Allah ve din ile ilgili birtakım teolojik doğruluklar mıdır? İman, aklî objektif bir temele dayanmakta mıdır, yoksa temelini sadece sübjektif bir güvenden mi alır? Bu tür sorulara verilecek cevaplar, imanının nasıl tanımlandığıyla ilgilidir.¹⁴¹

İmanın nasıl tanımlanacağı, basitçe bir linguistik inceleme meselesi olmayıp, aksine imanının mahiyetiyle ilgili felsefî ve teolojik bir sorundur. Bu konu temel olarak; iman kavramının özünü oluşturan şeyler nelerdir? Mahiyeti açısından iman, zihnin entelektüel yönüne ait bir tutum mudur, Yoksa gönlün var oluşsal bir bağlantısı mıdır? Bir bilgi ya da biliş türü müdür, yoksa iradenin bir fiili midir? Daha açık bir ifade ile söz mü, niyet mi, fiil mi; tasdik mi veya bunların bütünü müdür? İmanın tanımında bunların

¹³⁸ Uslu Ferit, "İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi," *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, 2004, sayı: 3, s. 18

¹³⁹ Özcan, *Epistemolojik Açından İman*, s. 22–23

¹⁴⁰ Özcan, *a.g.e.*, s. 80

¹⁴¹ Uslu, *a.g.m.*, s. 17–18

hangisinin önceliği söz konusudur?¹⁴²vs gibi soruları içinde barındıran oldukça problemlili ve karmaşık konudur.

İman kavramının basitçe tanımlanabilecek bir kavram olmadığı asırlar boyunca devam eden ve hâlâ sıcaklığını koruyan iman tartışmalarından da anlaşılabilir. Burada, sade bir bakış açısıyla imanın, sadece sözden ibaret mi, niyet mi, fiil mi, ikrar mı, tasdik mi veya bunların bütünü mü olduğu; iman tanımlamasında bunların hangisinin önceliğinin söz konusu olduğu gibi önemli tartışmaları, İslam düşüncesi tarihine baktığımız zaman görmemiz mümkündür.

Dinin merkezinde yer alan ve dini hayatın bütün yönlerinin kendisine göre anlam ve değer kazandığı iman kelimesi; “e-m-n” kökünden türemiş olup sözlükte “huzur ve güven içinde bulunmak, korkudan uzak olmak” anlamına gelmektedir.¹⁴³ İstilahta ise “güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak” anlamına gelmektedir. İtikat ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Nitekim “a-k-d” kökünden türeyen “itikat” da “sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek” anlamına gelmektedir.¹⁴⁴

Gazâli’ye göre ise iman; lügatte, tasdik etmek demektir.¹⁴⁵ Terim anlamı ise; kelime-i tevhidi dil ile ikrar edip, bunun doğruluğunu kalp ile kesin bir şekilde tasdik etmektir.¹⁴⁶ Gazâli, genel olarak imanı, Allah’ın varlığına, peygamberliğe ve ahiret hayatına inanmak olarak tanımlar.¹⁴⁷ İman, Allah’ın kendi katından bir lütfu ve hediyesi olarak kulunun kalbine attığı bir nurdur.¹⁴⁸ Bu nurun alâmeti bu hayal âleminden vazgeçip hakikat âlemine yönelmektir. Bu nur ne bir muhakeme ne de bir delil meselesidir.¹⁴⁹ Bu tarifte Gazâli, imanı, irfanî ve tasavvufî bir perspektiften nur olarak tarif etmektedir. Bu da, Gazâli’nin üzerindeki tasavvufî etkiyi açıkça göstermektedir.

¹⁴² Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 2. Basım, Ankara, Kitabiyat, 2002, s. 75

¹⁴³ Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, (Çev. Abdülbaki güneş, Mehmet yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul, 2006, s. 84

¹⁴⁴ İbn Manzur, *Lisanü’l- Arab*, X, s. 222

¹⁴⁵ Gazâli, *İhya*, I, s. 179

¹⁴⁶ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 88

¹⁴⁷ Çubukçu, *Gazzali ve Şüphecilik*, s. 85, İlhami Güler, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003, s. 19

¹⁴⁸ Gazâli, *Faysalü’t-Tefrika Beyne’l-İslam ve’z-Zendeka*, Mecmuatu Resail el-imam el-Gazâlî (III), Daru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 93

¹⁴⁹ Fahri, *a.g.e.*, s. 253

Burada şunu belirtmek gerekir ki Gazâli, düşünceleriyle gerek İslam düşüncesini gerekse Batı düşüncesini doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir.¹⁵⁰ Örneğin; Gazâli'nin iman anlayışıyla Pascal'ın iman hakkındaki düşünceleri arasında bir uyumluluk olduğu söylenebilir.¹⁵¹ Nitekim Pascal da imanı, Allah'ın bir ihsanı olarak görür.¹⁵²

Bir başka yerde Gazâli, “iman” yerine “itikad” tabirini kullanarak itikadı şöyle tarif etmektedir: “İtikad, kalpte ilim veya zan suretinde bulunan bağı, gaybî şeylerin varlığına bağlamaktır.”¹⁵³

Gazâli'ye göre iman, ya yakinî tasdik, ya taklit ya da amelle desteklenen bir tasdiktir. “İman lafzı” üç mânâ arasında müşterek bir kavramdır: iman lafzından, bazen yakinî delillere dayanan tasdik, bazen herhangi bir şüphe bulunmamak şartıyla, taklit ile elde edilen inanç kastedildiği gibi, bazen de iman, tasdikin bir gereği olarak, kendisiyle beraber amelin de bulunduğu bir inanca isim olarak verilmektedir.¹⁵⁴

Gazâli'ye göre, birinci mânâyâ bu adın verilmesinin delili, Allah'ı delil ile bildikten sonra ölen kimseye mü'min hükmünün verilmesidir. İkincinin delili, arapların Hz. Peygamber'in sözlerine, tavır ve davranışlarına bakarak iman etmeleri ve bu imanlarına Hz. Peygamber'in şehadet etmesi, üçüncüsünün delili ise; Hz. Peygamber'in “Bir

¹⁵⁰ Haydar Bammat, *İslam'ın Çehresi*, Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yayınları, İstanbul, 1975, s. 250, Haydar Bammat, *İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri*, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963, s. 203, Süleyman Uludağ, “Bir Düşünür Olarak Gazâli”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 3-4, s. 253

¹⁵¹ Ülken, *İslam Felsefesi*, s. 124, Bünyamin Duran, *Gazali, İslam Tarihinin Konjonktürel Değişimi-2*, Nesil Basım Yayın, İstanbul, 1998, s. 177, Geniş bilgi için bkz; Ülken, *a.g.e.*, s. 325-329.

Pascalın Gazâli'den etkilenmesini Mac Donald izah ederken: ‘Bu tesirler, Raymond Martin’in ‘*Puqio Fidei*’ isimli eseriyle, Aquinli Saint Thomas ve daha sonra Pascal’a ulaşmıştır.’ der. Bammat, *İslamın Çehresi*, s. 250 Ayrıca benzer ifadeler için bkz, Ülken, *İslam Felsefesi*, s. 124. Burada şunu belirtmekte de yarar var; Gazali ile Pascal arasında ahiret düşüncesi açısından da uyum söz konusudur. Duran, *Gazali*, s. 177. Zira ilk defa Hz Ali tarafından bir inançsız karşı kullanılan ve Gazâli tarafından da sıkça kullanılan ‘iddialaşma’ yani ‘bahis delili’ aynı şekilde Pascal tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Pascal bu delili şöyle ifade eder: ‘Allah ya vardır, ya yoktur’ acaba hangi görüşe meyledeceğiz? Akıl bu hususta karar mercii olamaz. Sonsuz kaos bizi Allah’tan ayırmaktadır. Bu sonsuz mesafenin sonunda bir talih oyunu oynanıyor, netice ya yazı, ya tura olacak. Siz hangi taraf için bahse gireceksiniz?..... Mademki bir şıkkı seçme zorunluluğu var. Öncelikle menfaatimize uygun olan şıkkı arayalım.... Allah'ın varlığı şıkkını seçtiğiniz takdirde ne kaybedip, ne kazanacağınızı tartalım. Bu şıkkı seçerek bahsi kazanırsanız, her şeyi kazanmış olacaksınız. Kaybetmiş olursanız hiçbir şey kaybetmiş olmayacaksınız. O halde hiç tereddüt etmeyin; Allah'ın varlığı lehine bahse girin. Blaise Pascal, *Düşünceler*, 3. Basım, (Çev. Metin Karabaşoğlu), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2000, s. 111, Ayrıca, Cafer Sadık Yaran, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İncancının Akliliği*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000, s. 49-50,

¹⁵² Pascal, *a.g.e.*, s. 162

¹⁵³ Gazâli, *Ravdatü't Talibin ve Umdetü's Salikin*, s. 52

¹⁵⁴ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 189

mü'min zina ettiği zaman, mü'min olarak zina etmez”, “iman yetmiş küsur şubeye ayrılır, bunların en alt derecesi yoldan ezayı kaldırmaktır” hadisleridir.¹⁵⁵

Gazâli, imanı, zıddı olan küfürden yola çıkarak da şu şekilde tarif etmektedir: “Küfür, Hz. Peygamber’i Allah’tan getirdiği şeyler hususunda tekzip etmek olup, iman ise getirdiği şeylerin hepsini tasdik etmekten ibarettir.” Tasdik, haberden ziyade haberi veren muhbirle alakalı bir meseledir. Muhbiri tasdik etmenin anlamı, Hz. Peygamber’in varlığını haber verdiği her şeyin mevcudiyetini itiraf edip kabul etmektir.¹⁵⁶

Tasdikin gerçekleşmesi için haberin veya haber verenin doğruluğunun önceden kabul edilmesini gerekli gören Gazâli, neye nasıl ve niçin inanıldığının bilinmesi yönünden imanın oluşumunda bilgi unsurunu önemli görmekle birlikte, bilinen şeyin imana dönüşebilmesi için his ve kalp yoluyla benimsenmesi gerektiğini ifade eder. Gazâli burada tasdiki, dış dünya ile ilgili zihni bir süreç olan mantikî anlamdaki tasdik olarak değerlendirmez. Zîra o, imandaki tasdikte dış dünyadan ziyade gayp, ahlâk, derunî, ferdi ve ictimai hayatla ilgili boyutları ön plana çıkarmaktadır.¹⁵⁷

Gazâli, mantık disiplini üzerine yazdığı *Mihekkü'n-Nazar* adlı eserinde bir inanç sınıflaması yapmaktadır. Ona göre insan, bir şeye inandığı zaman şu üç durumdan birine dâhil olmaktadır:

1.Yakinî inanç: İnsan bir şeye yüzde yüz kesinlik içinde inanır ve tasdik eder. Kalbi emin ve mutmaindir. İnsanların en üstünü çıkıp da yakîni seviyede inanan birine, inandığı şeylerin yanlış olduğunu söylese, o, bunları söyleyenin hatalı olduğunu itiraf etmekte hiç duraksamaz.¹⁵⁸ Hattâ nebi çıksa, inancının yanlışlığı hakkında mucize gösterse yine inanmaz ve itikadından dönmez. Dönerse yakinî inanca sahip değildir. “Üç altıdan azdır, bir kimse aynı anda iki yerde bulunamaz” gibi bilgilere duyulan inanç bu tür inanca örnektir.¹⁵⁹

2.Kesin taklidi inanç: Avamdan olan Müslümanların, Hıristiyanların, Yahudilerin inançları çoğunlukla böyledir. Bu itikat, hüsnü zan ve güvenilir insanların şahadetleriyle

¹⁵⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 189–190

¹⁵⁶ Gazâli, *Faysalî't Tefrika Beyne'l İslam ve'z Zendeka*, s. 78

¹⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, XXII, s. 212–214

¹⁵⁸ Gazâli, *Mihekkü'n-Nazar* (Düşünmede Doğru Yöntem), Çev. Ahmet Kayacık, Ahsen

Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 97

¹⁵⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 97–98

meydana gelir. Bu kimselerin, inandıklarının aksine kuvvetli deliller getirildiği zaman duraklama ve şüpheye düşme olasılıkları vardır.¹⁶⁰

3.Zanna dayalı inanç: Bu inanç türünde, zannı destekleyen bir delilin gelmesiyle inanç kuvvet kazanır, aleyhinde gelen delille de zayıflar.¹⁶¹

Gazâli, iman edenleri, konumlarına ve iman etme şekillerine göre ayırma tabi tutar.

Ona göre insanlar, iman konusu olan şeyleri ikrar hususunda yedi derecedir:

Birinci grup, şehadeti söyler; ancak, üzerine düşen vazifeleri yerine getirmez. Bunlar hayvanlar gibidir; hatta daha da aşağıdırlar.¹⁶² İkinci grup, şehadeti anne-babadan veya muallimlerden öğrenerek, bunu taklit yoluyla söyleyen taklitçilerdir. Üzerlerine terettüp eden şeyleri kabul eden bu kimseler Müslüman sayılırlar.¹⁶³ Üçüncü grup, şehadeti tasdik ederler ve bunlar Müslümanlıkla yetinmeyip nazar ve istidlali de kullanırlar. Bunlar daha çok mütekellimlerden oluşmaktadır. İşte bunlar müslüman mü'minlerdir. Müslümanlık daha umumî, müminlik ise daha hususî bir kavramdır. Hadislerde de iman islam ayırımını görmek mümkündür.¹⁶⁴ Gazâli'ye göre müslüman sınıfı, takliden inananlar oluştururken, hem müslüman hem de mü'min sınıfı istidlâlî dayalı iman eden mütekellimler oluşturmaktadır. Gazâli'nin taklitçileri mü'min olarak nitelendirmemesi, onun islam ve iman ayırımını benimsediğini göstermektedir.

Gazâli, “iman” ve “islam” kavramları hakkında başlıca şu fikirlere sahiptir: iman, tasdik etmek demektir. İslam ise inkıyat ve teslimiyet demektir. Tasdikın yeri kalp, onun tercümanı ise dildir. Lügat bakımından islam umumi, iman ise hususidir. İman yalnız kalp ile olurken; islam, kalp, lisan ve uzuvlarla teşekkül etmektedir.¹⁶⁵

Gazâli'ye göre, eğer iman ve islam arasında bir farklılık gözetilecekse, bu fark, iman vasfının daha çok insanın kalbi ve içsel boyutla ilgili olmasına rağmen, islam vasfının dinin daha çok ameli boyutunu temsil etmesiyle ilgili olduğudur.

¹⁶⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 98

¹⁶¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 98–99

¹⁶² Gazâli, *Miracü's-Salikin*, Mecmuatu Resail el-İmam El-Gazâlî (I), Darü'l Kütübi'l- İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 57

¹⁶³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 57

¹⁶⁴ Ahzap/35, Enfal /4, Meşhur Cibril Hadisi; Buhari, Ebu Abdillâh M. B. İsmail, *Sahihu'l - Buhari*, İman 1, Darü'l- Kalem, Beyrut, 1987

¹⁶⁵ Gazâli, *ihya*, I, s. 179

Şer'i örfte ise bu kelimeler müteradif, mütehalif ve mütedahil anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kelimelerin birbiriyle eşanlamlı kullanımına misal: “Bu arada, mü'minlerden orda kim varsa çıkardık. Ne var ki, orda Müslümanlardan olan bir evden başkasını bulmadık.”¹⁶⁶ “Musa dedi ki: "Ey kavmim, eğer siz Allah'a iman edip müslüman olmuşsanız artık yalnızca O'na tevekkül edin”¹⁶⁷ ayetleridir. Farklı anlamlarda kullanımına misal: “Bedeviler, dediler ki; “İman ettik.” De ki: “Siz iman etmediniz; ancak islam (Müslüman veya teslim) olduk” deyin. İman henüz kalplerinize girmiş değildir. Eğer Allah'a ve Resûlü'ne itaat ederseniz, O, sizin amellerinizden hiç bir şeyi eksiltmez. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok esirgeyendir”¹⁶⁸ ayeti ve Cibril hadisindeki “iman nedir, islam nedir?” ayırımıdır. İç içe kullanıldığına misal ise, Hz. Peygamber'e; “hangi amel daha faziletlidir” diye sorulduğunda “islam”, hangi islam efdaldir?” diye sorulduğunda “imandır” diye cevap vermesidir.¹⁶⁹

Dördüncü grup, yakîn ehli, beşincisi ehl-i bidat ve fisk, altıncısı felsefeciler ve son grup ise münafıklardır.¹⁷⁰

Gazâli'nin, imanla ilgili açıklamalarını kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Ona göre iman, Allah'ın kulların kalbine attığı bir nurdur ve bu nur Allah'ın bir ihsanı ve hediyesidir. Bu iman bazen ruhun derinliklerinden gelen ve ifadesi imkânsız bir kanaattir. Bazen görülen bir rüya sırasında elde edilen bir haldir, bazen de mütedeyyin bir zatla sohbet etme ânında ondan sirayet eden nur gibidir. Yani insanın karşısında bulunan bir insanın hal ve tavırlarından etkilenerek ondan bir ışık, feyz olarak, kalben bunun etkilerine kalbini açması ve onaylamasıdır. Bazen de şahsî sıradan bir olay neticesinde elde edilen bir kanaattir.¹⁷¹ Gazâli'nin bu ifadeleri, Eş'âri'liğin; “Allâh'ın

¹⁶⁶ Zariyat/35- 36

¹⁶⁷ Yunus/84

¹⁶⁸ Hucurat/14

¹⁶⁹ Gazâli, s. 180

¹⁷⁰ Gazâli, *Miracü's Salikin*, s. 58–59 Muhtemelen burada Gazâli'nin son dört grup için açıklamaya gitmemesi, onun eserlerinde bunların çokça üzerinde durulan ve bilinen kavramlar olmasındandır.

¹⁷¹ Gazâli, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-Islam ve'z-Zendeka*, s. 93

Bu durum birkaç şekilde gerçekleşebilir.

1) Başkalarının inançlarını sözle ifade etmeyip daha ziyade onları hareketleriyle ortaya koymaları ve sujenin de buna bizzat tanık olması, dolayısıyla onların ortaya koydukları fiil ve davranışları aynen benimseyerek onların inançlarını kabul etmesi şeklinde gerçekleşir. Toplumda veya her hangi bir grup içerisinde inanılanların, yani benimsenen inançların çoğunun bu tür bir tanıklığa dayandığı söylenebilir.

2) Sujenin her hangi bir yerde, her hangi bir olay, her hangi bir şey veya şahıs karşısında bulunması, dolayısıyla onlarla ilgili gözlem ve tecrübelerinden kendi akıl ve zihin gücüne dayanarak bir takım inançlar çıkarıp benimsemesi şeklinde gerçekleşebilir.

mülkünde istediği gibi tasarruf edebileceği” görüşünün, yer yer onun düşüncelerinde etkin olduğunu göstermektedir.¹⁷² Ancak, Gazâli “lütufta sual olmaz”¹⁷³ anlayışı yanında, “Allâh cezalandırmak için cezalandırmaz” diyerek yaratıcının adaletle ve hikmetle iş gördüğünü de vurgulamaktadır. Bununla birlikte, Gazâli salt, katı ve teslimiyetçi bir anlayışla lütfun sadece tek taraflı olmadığına da dikkati çeker. Gazâli’ye göre, ilâhî lütuf, imanı da kapsayan bir genişliğe sahiptir ve imanın gerçekleşmesinde lütfun önemi çok büyüktür. Ancak, imanda lütfun yanında kulun iç âlemi, imana taraf olup olmaması, hidâyete mazhar olmak üzere kalbini açıp açmaması gibi durumlar bulunmaktadır ki; bunlar imanın oluşumunda kişiye dönük tutumu ifade eder. Dolayısıyla imanın, biri Allah’a, diğeri insana bakan iki yönü vardır. Burada kişinin inanmayı ya da inançsızlığı seçmesinde kendi takdir hakkı ve iradesini kullanması söz konusudur. Gazâli’ye göre iman, kulun kendi iradesini sarf etmesi ve iman yönünde tercihini kullanmasından sonra Allâh’ın kulun kalbine yerleştirdiği bir nurdur.¹⁷⁴ Ancak, burada şunu da belirtmek gerekir ki, bu tür bir lütfun verilmesi sadece çalışıp çabalayarak elde edilebilen türden bir kazanım değildir.¹⁷⁵ Daha açık bir ifadeyle, her çalışıp çabalayan kişi bu lütfu erişemeyebilir.

Gazâli’ye göre, iman en yalın haliyle “Kelime-i Tevhid”i kalben kabul etmektir. Zira bu söze samimiyetle bağlı olan bir kimse kurtuluş çemberi içindedir ve onlar hiçbir şekilde tekfir ve tel’in edilemezler. Yolları ve metotları ne olursa olsun o kimseler Müslüman kabul edilir ve onlara dil uzatılamaz. Kelime-i tevhid’in dışında kalan iman esasları yine “kelime-i tevhid” içinde saklıdır. Çünkü diğer iman esasları da Allâh’ın göndermiş olduğu peygamberlerin haber verdiği şeylerden ibarettir. Buradan hareketle iman, getirmiş olduğu şeylerin hepsinde Hz. Muhammed’i tasdik edip, doğruluğuna inanmak, küfür ise Hz. Peygamber’i getirmiş olduğu şeylerden herhangi biri hususunda tekzip etmek demektir.¹⁷⁶

3)Kişinin, dini vb çeşitli metinlerden veya bir temel inanç önermesinden kendi tecrübe, yorum ve akıl yürütmesine dayanarak bazı inançlara ulaşması şeklinde gerçekleşebilir. Özcan, *a.g.e.*, s. 65

¹⁷² Gazâli, *el-iktisad fi'l-îtikâd*, s. 157

¹⁷³ Gazâli, *el-Me'ârifü'l-Akliyye*, (Düşünme Konuşma ve Söz Üzerine), Çev. Ahmet Kâmil Cihan, 2.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 78

¹⁷⁴ Gazâli, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, 94–95, Ayrıca geniş bilgi için bkz, Ramazan Ertürk, *Sufî Tecrübenin Epitemolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2004, s. 75–105

¹⁷⁵ Ertürk, *a.g.e.*, s. 79, Hüseyin Zerrinkub, *Medreseden Kaçış imam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, Çev. Hikmet Soylu, İstanbul, Anka Yayınları, 2001, s. 173, Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Kuşeyrî Risâlesi*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. İstanbul, 1981, s. 207

¹⁷⁶ Gazâli, *a.g.e.*, s. 78

Gazâli'nin imanını nur olarak tanımlaması ve kalbî ve derunî oluşuma öncelik vermesi, hatta onu esas kılmaması, kalbi etkileyecek bedenî ve kalbî fiillere vurgu yapmasına sebebiyet vermiştir.¹⁷⁷ Nitekim Kur'an-ı Kerim tilaveti, kalbin tasfiye edilmesine sebebiyet verecek fiillerle meşgul olmak, imanın nurunda bir artmaya sebebiyet verecektir.¹⁷⁸ Zîra böyle bir tecrübenin hâsıl olması öncelikle kişinin kendisini inanç, amel, ahlâk, düşünce vs. gibi çeşitli açılardan hazır hale getirmesine bağlıdır.¹⁷⁹ Şunu da eklemek gerekir ki bu tür bir tecrübeye muhatap olan kişinin inanç seviyesi; salt taklidi bir inanç olabileceği gibi ilimle takviye edilmiş bir inanç da olabilir.¹⁸⁰

Bütün bunlar da Gazâli'nin imanın unsurları arasında bulunan, tasdik, irade, ikrar ve amelin her birine gereken değeri vermiş olmakla birlikte asıl vurguyu tasdike yaptığını, amelin tasdikle birlikte bulunduğu ya da keyfiyet açısından imana etki ettiği üzerinde yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Ancak, yukarıdaki açıklamalar, onun mistik bilgiye önem verirken aklı da dinî konularda ikinci planda tuttuğunu göstermektedir.

Aslında düşünce tarihinde imanın ne olduğu, ne tür unsurlardan meydana geldiği veya iman eden ile iman edilen arasındaki ilişkiyle ilgili tartışma ve açıklamalar oldukça yoğun ve derindir. Bu durum, imanın yapısından da kaynaklanmaktadır. Konuya açıklık getirmek açısından, bunlar arasından iman etme durumunda olan “süje (özne)” ile kendisine inanılan “obje (nesne)” arasındaki ilişkiyi kısaca şu şekilde tarif etmek mümkündür. En geniş anlamıyla özne duyan düşünen, bilen ve irade eden, başka bir ifadeyle bilinçli, iradeli ve akıllı, dolayısıyla etkin bir varlık olan insandır. Bu durumdaki özne nesneye inanma, bilme ve davranışta bulunma amacıyla yönelir. Nesne ise şuurun kendisine yöneldiği düşünülen, tasavvur edilen, düşünme konusu olan ve ideal olan bir şey olduğu gibi, şurdan bağımsız ve dış dünyanın bir parçası olarak var olabilen bir şey de olabilir. O halde özne ile nesne arasındaki bir ilişki olan imanda duygu, bilinç, irade ve potansiyel halde fiil bulunur. Bütün bu öncüllerden hareket edildiğinde iman ne sadece duygudan, ne iradeden, ne fiilden ne de başka herhangi bir şeyden ibarettir. İman bütün bu şeylerin hepsinin bir toplamıdır. Bu unsurlardan

¹⁷⁷ Fazlur Rahman, *İslam*, 4. Baskı, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, Ankara, 1996, s. 201

¹⁷⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 93

¹⁷⁹ Ertürk, *a.g.e.*, s. 84

¹⁸⁰ Ertürk, *a.g.e.*, s. 84

herhangi birinin eksik olması halinde iman ilişkisinin mükemmelce kurulmadığı, yani onun tam şartlarını taşıyan bir iman olmadığı anlamına gelir.¹⁸¹

Özne nesneyle ilgili bilgilerini genişletmek suretiyle daha etkin olabilir. Bu da nesneyle ilgili çok şey bilmek ve o bilgiyi genişletmek ve derinleştirmek, hatta nesneyi kendine göre kurma ve kendini ona göre değiştirme imkânı sağlar. Bu yüzden derin dinî bilgiye sahip olanların imanı, bilgisi az olanların imanından farklı olduğu gibi, onların inanç önermeleri üzerindeki etkinlik ve yorumları da güçlüdür.¹⁸² Nitekim İslâm düşünce tarihinde de bilgi düzeyi düşük avamın ya da dinî konuları taklit ederek alan mukallidin imanının, bilgisi derin olandan daha düşük olduğu kabul edilmiştir.

İmanın mahiyetini ilgilendiren bir konu olan imanın artıp eksilmesi meselesine gelince; imanın artması söz konusu mudur? İmanda eksilme olabilir mi? İnsanların imanları arasında derece farkı var mıdır? Aslında bu sorulara verilecek cevap amelî imandan bir cüz olarak kabul edip etmemeye alakalıdır.¹⁸³ İmanın amelden bir cüz sayılıp sayılmaması meselesi, özelde İslam ilahiyatının Mürcie'den miras olarak aldığı soru(n)dur. Asıl itibarıyla amelî imandan bir cüz olarak kabul edilirse bu sorulara verilecek cevap olumlu olur. Eğer amelî imandan bir cüz olarak kabul edilmezse yanıt olumsuz olur.¹⁸⁴ Burada imanın derecelerinin olup olmaması da aynı şekilde iman-amel bağlamında değer kazanır. Gazâli, yapmış olduğu genel iman tanımlamaları içinde, amelî imandan bir parça olarak kabul etmemektedir.¹⁸⁵ Gazâli, “iman, kalplerin tasdiki ile birlikte azaların amelini murat etmektir”¹⁸⁶ der. Fakat onun buradaki imanı amelle ilişkilendirmesi kişiyi mü'min veya kâfir ilan etme anlamında değil, imanın kemâlatına matuftur.¹⁸⁷ Dolayısıyla amelin burada imanı ve yakîni artırıcı bir fonksiyon üstlendiği söylenebilir. Ancak, Gazâli imanın kemâli ve selameti için, imandaki tasdikîn bizatihi artmayacağını, ancak bu tasdikîn, imanın tam veya nakıs, kuvvetli ve zayıf olması bakımından, amel ile artıp eksileceğinden bahsetmektedir. İman, sözlük anlamı itibarıyla, artmayan eksilmeyen tasdik demektir. Ancak bu eksilme ve fazlalaşma amel noktasındadır. Yani tasdikte veya imanda, özü itibarıyla artma ya da eksilme olmazken,

¹⁸¹ Özcan, *a.g.e.*, s. 22

¹⁸² Özcan, *a.g.e.*, s. 24

¹⁸³ Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul 1984, s. 219

¹⁸⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s. 219

¹⁸⁵ Gazâli, *Miraciüs Salikin*, s. 58

¹⁸⁶ Gazâli, *İhya*, I, s. 181

¹⁸⁷ Gazâli, *a.g.e.*, s. 185

amelin artması ve eksilmesine bağlı olarak bir artma ve eksilme söz konusudur. Tasdik de inançtan ibarettir. Şayet bu inanç inanılan şeyin kendisiyle uyum içindeyse tam, uyum içinde değilse nakıstır. İnsan bir şeyin beyaz olduğuna inanır; ancak o şey siyah çıktığı takdirde, o kişinin bu konudaki inancı da yanlıştır demektir.¹⁸⁸

Gazâli'ye göre iman, ya burhana dayanan yakinî tasdik, ya taklit ya da amelle desteklenen bir tasdiktir. “İman lafzı üç mânâ arasında müşterek bir kavramdır: İman lafzından, bazen yakinî delillere dayanan tasdik kastedilir ki, burada artma ve eksilme söz konusu değildir. Zira mutlak bir kanaat bir kez kemâle erişti mi, artışa müsait değildir. Buradaki artıştan kasıt, daha büyük bir berraklık derecesidir.¹⁸⁹ Bazen herhangi bir şüphe bulunmamak şartıyla, taklit ile elde edilen inanç kastedilir. Burada artma ve eksilme vardır.¹⁹⁰ Bazen de iman, tasdik bir gereği olarak, kendisiyle beraber amelin de bulunduğu bir inanca isim olarak verilmektedir. Burada amelin fazlalığı veya noksanlığı dolayısıyla imanda artma veya eksilmeden söz edilebilir”¹⁹¹

Gazâli'ye göre, imanın üç mertebesinde de ziyadelik veya noksanlık görülebilmektedir. İman üç anlamda kullanılan bir lafz-ı müşterektir. Üç anlamıyla da iman, amele göre ziyadelik ve noksanlık ifade etmektedir.

1. Avamın ve ekseriyetin imanı, taklit ile oluşan imandır. Bazen kuvvetlenip bazen zayıflayabilir.¹⁹² Burada Gazâli, mukallidin imanının aklî izahlar yerine, ibadetlerle kuvvetlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁹³

2. İman kavramı ile tasdik ve amel ikisi murat edildiğinde, imanın artıp eksilmesi yine söz konusudur.

3. İman, göğsün genişlemesiyle, keşif ve basîret nuru ile perde arkasını görüp yakîn ifade eden bir tasdiktir. Bu mânâsıyla iman artar ve eksilir. Gazâli'ye göre bütün bu üç mânâda da iman ziyadelik ve noksanlığı kabul eder. Böyle olmasaydı Hz. Peygamber, “Kalbinde zerre kadar veya bir dinar ağırlığınca iman bulunan kimse cehennemden

¹⁸⁸ Gazâli, *Miracüs Salikin*, s. 58

¹⁸⁹ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, s. 189

¹⁹⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 189

¹⁹¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 189

¹⁹² Gazâli, *İhya*, I, s. 186

¹⁹³ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, s. 16

çıkarmaz” buyurmazdı.¹⁹⁴ Bütün bu mertebelerdeki iman çeşitleri sahih ve sahipleri de mü'mindir. Ancak, her birinin iman keyfiyeti birbirinden farklıdır.

Gazâli'ye göre, dinde nasıl zorlama yoksa dolayısıyla imanda da ikrah ve icbar yoktur. Doktor, zararlı, ölümcül neticelere sebebiyet veren zehirleri ve insanın sağlığına uygun olan ilaçları gösterip, bildirmekle mesuldür. Hangi ilacı içeceği, hastanın kendi iradesine bırakılmıştır. Peygamberin vazifesi, sadece tebliğ etmek, ilim yoluna irşat etmek ve bununla yetinmektir. Binaenaleyh, bu gerçeği kim kabul ederse, kendi lehine, kim de inkâr ederse kendi aleyhine hareket etmiş olur.¹⁹⁵ İman, kesin bir tasdikten ibarettir. Öyle bir tasdik ki, onda şek, şüphe, tereddüt gibi şeyler görülmez. İman sahibi de, bu imanında hataya düşmüş olabileceğini asla aklına getirmeyen kimsedir.¹⁹⁶

İman ve tasdik, Allah'ın varlığını, onun güç ve kuvvet sahibi oluşunu, onun şanına yaraşır bir şekilde kabul etmiş olmaktır. Peygamber de bu doğruluğun destekçisi ve habercisidir. Bir müminin inancı bu biçimde şekillenmeli ve olmalıdır. İnsan, keyfiyetini anlamakta zorlansa da, asıl gerçek, Allah'ın Kur'an'da bahsettiği şeydir.¹⁹⁷ Kula düşen vazife, duyduğu şekliyle, vahyin bildirdiğine şeksiz ve şüphesiz inanmaktır.

Gazâli'ye göre, bir şeyin varlığını tasdik etmek üç türlüdür:

1. Meydana gelmeden önce varlığına inanmak.
2. Vukuu anında varlığına inanmak.
3. Yaşanıp tecrübe edildikten sonra varlığına inanmak.

Uzakta ve karanlıkta görmekle, yakında ve aydınlıkta görmek bir değildir. Aç iken açlığı bilmekle, tok iken bilmek, hasta olmadan hastalığı bilmekle sağlıklı iken bilmek bir değildir.¹⁹⁸ Buradan hareketle Gazâli, imanın âriflerin seviyesinde, yakîn ifade eder bir tarzda olması gerektiğini benimsemektedir. İmanın unsurları metafizik sahanın kapsamına girmektedir. Ancak, bu alana giriyor olması onun anlaşılmaz olması anlamına gelmez. Gazâli, yakîni bilgi türünün, gaybî şeylerin adeta fizikî bir hüviyet kazanarak ârif için mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Tasdik türünün, üçüncüsünü

¹⁹⁴ Gazâli, *İhya*, I, s. 188

¹⁹⁵ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, s. 162,163

¹⁹⁶ Gazâli, *İlcam*, s. 79

¹⁹⁷ Gazâli, *a.g.e.*, s. 45

¹⁹⁸ Gazâli, *ihya*, I, s. 157

oluşturan, tecrübe ettikten sonra varlığına inanma durumu, Allah'ı ve melekleri görmüşçesine, ahireti yaşamışçasına, vahyin inişine şahit olmuşçasına, keşfe ve müşahedeye açık hale gelmişçesine yapılan bir imanı içermektedir.

Gazâli, imanın bilgi felsefesi alanına giren epistemolojik aşamalarından da bahsetmektedir. Bunlar:

1. Tasdik ile tehzibin denk olma hali ki buna şek derler. Tercih ettirici bir sebep olmadığından bir tercihte bulunulmaz.
2. Her ikisi de mümkün olmakla beraber, insanın bir tarafa meyletmesidir. Bu da zan olarak isimlendirilir.
3. İnsanın tasdike meyletmesi ve tasdik tarafının nefse galebe çalmasıdır. Buna da itikat denir ki yakîne çok yakındır. Avamın işitme yoluyla takliden elde etmiş olduğu inanç bu türdendir.
4. İçinde hiçbir şüphe barındırmayan, kesin bir delille sabit olan marifete ise kelamcılar ve nazariyeciler yakîn adını vermişlerdir.¹⁹⁹

Gazâli'nin, eserlerinde çokça vurgu yaptığı âriflerin, ermişlerin imanından kastı bu mertebedeki iman halidir. İmanın epistemolojik açıdan tahlilinde ise bu aşamalar, ilgi, şek, zan, inanç ve imandır. Gazâli, yaptığı sıralamada ilgiye yer vermemekte, zira onu baştan var saymaktadır. Bilgi basamağını ise daha çok imanın yakîne ulaşmasıyla bağlantılı olarak, yakînle iç içe ele almaktadır. Tam bir iman durumuna ulaşılan kadar gelişen bu zihni tavırlardan her birisi, iman sürecinde sadece bir aşamadır ve ilgi hariç, bu aşamalardan hiçbiri bir sonrakinde aynen devam etmez; ancak bir önceki, bir sonrakinin meydana gelmesini sağladığı için, sadece onda bir unsur olarak bulunabilir.²⁰⁰

İman bilgiye dayalı, yani kognitif muhtevaya sahip olmakla birlikte onu aşan bir tasdiktir.²⁰¹ İmanda yer alan kognitif (bilişsel) yön, iman eden kişinin herhangi bir

¹⁹⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 103–104

²⁰⁰ Özcan, *a.g.e.*, s. 42

²⁰¹ Turan Koç, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 159, Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 15. Dinde kognitif bir unsur bulunmadığını kabul etmek dini ifadelerin, biraz hususi yollardan da olsa, bilgi verici oldukları gerçeğini inkâr etmek olur. İnanca yol açmak uğruna kabul edilen bu yaklaşım tatmin edici olmaktan uzaktır; zira imanın bir şeye iman olması gerekir. Yeteri kadar kavranılamayan bir şeye inanıldığında bunun muhtevasını belirlemek bir sürü pürüzler ortaya çıkarır. İman kesin delile dayalı bir kabullenme olmasa da hiç anlaşılamayan bir şeye inanma da değildir. Koç, *a.g.e.*, s. 158. İmanın, birtakım ifadelerin (önergelerin)

tanrıya ya da dine değil kognitif yönün belirlediği Tanrı'ya ya da dine iman etmesidir. Bu nedenle, imanlar karşımıza çeşitli din ve mezhepler olarak çıkmakta hak veya bâtıl şeklinde nitelendirilmeleri, bu bilişsel yönlerinden kaynaklanmaktadır.²⁰²

Gazâli'ye göre, Tanrı'nın bilinebilecek ve bilinemeyecek iki yönü vardır.²⁰³ Tanrı'nın asla bilinemeyecek yönü O'nun zâti boyutudur ki bu yönün bilinebilmesi doğrudan Tanrı'lığı tecrübe etmekle söz konusu olabilir ki bu peygamberler de dâhil Tanrı'dan başka hiçbir varlık için mümkün değildir.²⁰⁴ Ona göre, insanın Tanrı hakkındaki bilgisi ancak isimleri ve sıfatları yoluyla olabilir.²⁰⁵

Gazâli'ye göre, imanın bir mânâda tasdikten ibaret oluşu, tasdikten de dereceleri olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Ona göre, tasdikten altı mertebesi vardır. Bunlar yukarıdan aşağıya doğru şu şekilde sıralanabilir:

1. En yüksek mertebedir ki, bu, imanî delilleri derinlemesine tetkikten sonra hiçbir şüpheye ve tereddüde yer kalmamak suretiyle hâsıl olmaktadır.
2. Kelam ilmindeki delillerin, kimi insanlara aksine ihtimal verilmeyecek şekilde bir tasdik sağlamasıdır. Bu deliller, hayatın içinden alınan ve aklen kabul edilen hadiseleri içerir.
3. Hatabi (zanni) delillerdir ki, bunlar toplum içinde yapılan münazara ve konuşmalarda ileri sürülen deliller ve ispatlardan meydana gelir. İnce ve ileri fikirli insanlara fayda verir. Aksi takdirde cahil ve taassuba saplanmış insanları şüphe ve tereddüde sevk edebilir. Mesela “Yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı, ikisi de fesada uğrardı”²⁰⁶ ayetine, “âlemin iki tanrı tarafından aralarında iş paylaşımı ve anlaşmak suretiyle idaresi mümkündür” şeklinde atılan bir şüphe karşısında, cahil insanın bir anda zihni bulanabilir.

tasdiki olarak kabul edilmesinin İslam düşünce geleneğinde, Maturidi ve Eşari kelam okullarının benimsediği anlayış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Uslu, *a.g.e.*, s. 15–16, Geniş bilgi için bkz; Uslu aynı eser, s. 12–16

²⁰² Uslu, *a.g.e.*, s. 74

²⁰³ Gazâli, *El Maksadü'l-Esna Şerh'i Esma'i Hüsna*, (Esma-i Hüsna şerhi), çev. M. Feriştat, Feriştat Yayınları İstanbul, 1972, s. 61

²⁰⁴ Gazâli, *a.g.e.*, s. 63

²⁰⁵ Mehmet Sait Reçber, *Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*, Kitabiyat, Ankara, 2004 s. 59

²⁰⁶ Enbiya/22

4. Sem'i deliller ki, bunlar, yalnız halkın methine mazhar olmuş, sıdkına itimat edilen insanlardan işitilen şeylerle oluşan tasdik türüdür. Hz. Ebubekir'in, Hz. Peygamber'in her sözünü tasdik edip onaylaması bu türden bir tasdik türüdür.

5. İhtimal ve karinelere dayanan tasdik mertebesidir ki, bu da, insanın bir şeyi işitmesi ve ona delalet eden bir karine ve işareti bulmasıyla, o haberin doğruluğuna kalbinin temayül etmesinden doğan bir tasdiktir.

6. Son mertebede ise, kişi, tabiatına ve ahlâkına uygun bir söz veya haber işittiği zaman derhal onu tasdik eder. Bunun dayanağı, yalnız hoşuna gitmiş ve kendisi için uygun olarak görmüş olmasıdır. Yoksa tasdik sebebi, ne bir karinesi olmasından ne de muhbirin sıdkına olan inancındandır. Bu tasdik türü, tasdiklerin en zayıfı ve derecesi en aşağı olan tabakadır.²⁰⁷

Buraya kadar Gazâli'ye göre imanın tanım ve mahiyetinden bahsettik şimdi de imanın derecelerini Gazâli'nin nasıl ele aldığına geçelim.

2. İmanın Mertebeleri

Gazâli, insanın inanç hayatında belli başlı üç safhanın olduğunu söyler.²⁰⁸ O, insanların, yaratılıştan birbirlerinden farklı olmalarından dolayı imandaki farklı üç mertebeden bahsetmiştir. Bunlar da avamın imanı, mütekelliminin imanı ve ârifinin imanındır.

Gazâli, insanların akıl hususunda farklı olmalarından dolayı sahip oldukları üç türlü imanın da sahih olduğunu belirtir. Bununla birlikte, o, her üç şekildeki imanın kuvvet açısından farklı olduğunu belirtir.²⁰⁹ Ona göre, ilim sahibinin mukallide nispetle üstünlüğü olmasına rağmen, inancında şüphe etmeyen mukallidin de gerçek mü'min olduğunda şüphe yoktur.²¹⁰ O'na göre, önemli olan, Allah'ın kullarını mutlak imanla mükellef tutmasıdır. Yoksa onlardan iman edecekleri şeyin mahiyeti üzerinde

²⁰⁷ Gazâli, *İlcam*, s. 79–81

²⁰⁸ Vural, *a.g.e.*, s. 143

²⁰⁹ Hatice Kelpetin Arpagus, "İman Bağlamında Kelâm'da Taklid ve Mukallid (Gazzâlî Örneği)", *Kelâm Araştırmaları*, 3,1(2005), s. 125–126

²¹⁰ "Peygamber, Araplara hitap ederken, tasdikten başka bir şey istemedi. O, taklidî inançla kesin delillere dayanan sağlam iman arasında fark gözetmedi. Onların tasdiki, araştırma ve delile değil, belki doğruya boyun eğmeğe ve gerçeği kabul etmeye rehberlik eden, kalplere işlemiş karine ve doğuşlarla hâsıl olmuştur. İşte bunlar gerçekten mü'minlerdir" Gazâli, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka* s. 93, M. Sait Özervarlı, "Gazâli (Kelâm İlmindeki Yeri)", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 510

düşünmeyi, ispat delillerini bulmayı ve tahkikine girişmeyi, kısacası istidlâle gitmeyi istememiştir.²¹¹

2.1. Avamın İmanı

Gazâli, mertebelere ayırdığı iman çeşitlerinin durumunu bir kimsenin kapalı bir mekânda olması örneğiyle tasvir etmiştir. Mesela, avamın imanının oluşumu, doğruluğuna güvendiği, yalan söylemeyeceğine inandığı bir kimsenin bir hususta söylediğini kabul edip kanaat getirmesi şeklindedir.²¹² Yani salt olarak kendisine söyleneni ve bildirileni tasdik eden inanmadır. Buna taklidî iman ya da avamın imanı denir. Örneğin bu kimseye, “Ahmet evdedir” denildiğinde, söz konusu kimse Ahmet’in evde olduğuna inanır ve onda bir kanaat oluşur. Dolayısıyla mukallidin imanı, ergenlik çağına ulaşan çocukların ebeveynlerinden Allah’ın varlığı ve sıfatları, peygamber göndermesi ve peygamberin getirdikleriyle ilgili duyduklarını aksini aklına getirmeden, güvenip huzur içinde kabul etmesi şeklinde oluşmaktadır. Söz konusu çocuklar, bu konuda ebeveynlerine ve öğretmenlerinin söylediklerine hüs-nü zan beslerler ve bu şekildeki imanlarından dolayı mukallit kabul edilirler. Ancak bunları imana götüren haber nakil yoluyla ve şifahî kanalla geldiğinden hata ihtimali söz konusudur. Ahmet’in evde olması örneğine dönüldüğünde bunu söyleyen kimse, Ahmet evde olmadığı halde böyle bir şey söylemiş olabilir.²¹³

Gazâli’ye göre, avamın veya büyük çoğunluğun imanı, ipe atılan düğüm gibi kalbe manevî kapı açılmaksızın atılan düğüme benzemektedir. Dolayısıyla bu imanın zayıflaması mümkün olduğu gibi güçlenmesi de mümkündür. Suyun, ağacı besleyip büyümesini sağlaması gibi, ameller de kalpteki düğümün sağlamlaşmasına sebebiyet verir. Bu ameller bedenî ibadetlerdir ve bu ibadetler kalpten gelip tekrar kalbe dönerek onun güçlenmesine zemin hazırlarlar. Böylece zahir-batın dengesinin kurulması da söz konusu olur.²¹⁴

Gazâli’ye göre, taklidî olarak oluşan bu imanın sağlamlaşip kökleşmesi için değişik bedenî ibadetlerin yapılması gerekmektedir. Yani imanın kökleşmesi için düzenli amel

²¹¹ Gazâli, *İlcam*, s. 82

²¹² Gazâli, *İhya*, III, s. 22

²¹³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 22

²¹⁴ Gazâli, *İhya*, I, s. 186

gerekmektedir. Bu da, amelin kemiyet açısından olmasa da keyfiyet açısından imana etki ettiğini ortaya koymaktadır.²¹⁵

Gazâli, mukallit durumunda olan bir kimsenin, kendisinin taklit eden biri olduğu bilincinde olamayacağına işaret etmektedir. Bir mukallit, taklit nedir tanımadığı gibi kendisinin de taklitçi olduğunu bilemez. Üstelik kendisinin haklı ve inancında isabetli olduğunu sanır²¹⁶ ve inandığı şeylerin doğruluğundan asla şüphe etmez.²¹⁷ Bu hususlarda hasmının haksız ve batıl şeylere, kendisinin de haklıya ve hakka inandığına dair kesin bir kanaati olduğundan, kendisini temyize ya da onunla kıyaslamak suretiyle aralarındaki farkı tespit etmeye lüzum görmez.²¹⁸ Çünkü onların saadeti, inandığı şeyin inandığı gibi olduğunu kati olarak bilmesinde ve bunun inancına muvafık şekilde kalplerine nakşedilmiş olmasındadır. Hak ve doğru olan şeyin sureti onların kalbine bu şekilde nakşolununca, artık onlar kendilerine fayda verecek hiçbir sebebe bakmaz ve inandıkları şeyin delillerini düşünmezler. Bu delil hakiki midir, şeklî midir yahut kanaat getirilen bir şeyin veya inanılan bir zatın tesiriyle midir ya da sebepsiz körü körüne, kuru bir taklidin neticesi midir gibi vs. sorular onların aklına gelmez.²¹⁹

Gazâli, taklidî imanın gücüyle alâkalı şu örnekleri vermektedir. Hıristiyan, Yahudi, Mecusî ve Müslüman çocukları büyük baskılara maruz kalsalar veya imanlarını bozacak aklî veya naklî delille karşılaşsalar da ebeveynlerinden taklit yoluyla öğrendikleri imanlarından vazgeçmezler. Diğer taraftan Müslümanların hizmetinde çalışan gayr-i müslimlerin de zamanla kalplerinde ısınma başlayıp Müslüman oldukları gözlenen bir durumdur. Bu da onların beraber yaşadıkları aileyi taklit etmeleri neticesinde ulaştıkları imandır. Aslında burada ifade edilen taklitle ailelerin model vazifesi görüldüğü anlaşılmaktadır. Çocuklar ya da köleler yaşadıkları aile ortamı içinde görüp beğendikleri ve kendilerine model olarak seçtikleri kimselerin dinî hayatlarını içlerine sindirip taklit etmeye başlarlar. Nitekim genelde insan da yapı itibariyle beğenip takdir ettiği veya toplum tarafından takdir edilen kimselerin yaptıklarının benzerini yapma

²¹⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 145, 186

²¹⁶ Gazâli, *İlcam*, s. 82

²¹⁷ Muhammed Âbid El-Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, (Çev. Burhan Köroğlu ve Diğerleri), Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 614

²¹⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 82

²¹⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 81-82

meylinde olan bir varlıktır. Özellikle bu istifdat çocukların ve gençlerin yapısında daha da barizdir.²²⁰

İmanın oluşumu bir süreç olarak incelendiğinde ilgi, şüphe, zan ve ardından imanî oluşumdan bahsetmek mümkündür. Yani ilgi, zan ve şüphe gibi durumlar, imanin öncesinde imanin oluşumuna zemin hazırlayacak hususlardır. Ancak, Gazâli sıradan insan konumunda bulunan mukallidin iman ettikten sonra bulunduğu konumu koruması için zan, şüphe gibi durumlardan uzak kalmasını istemektedir. O, bir taraftan imanin bedenî amellerle artması üzerinde dururken diğer taraftan da bu imanin kelâm ya da cedelden uzak tutulması konusunda oldukça hassastır. Hatta ona göre, bu konularda uzman bir tabip gibi muhtemel zararları tedavi etmek için yerinde, ihtiyacı olduğu zamanda ve ihtiyacı kadar ilaç verilmesi gerekmektedir.²²¹ Zîra ona göre, bu gibi meseleler imanı sarsacak hususlardır. Çünkü fıkıh ilmi konumu itibariyle gıdaya benzerken kelâm da ilaç gibidir. Dolayısıyla gıdanın insan bünyesine zararı olmadığı halde, ilacın ihtiyaç dışında verildiği takdirde birçok zarara sebebiyet vermesi ihtimal dâhilindedir.²²²

Dolayısıyla Gazâli'ye göre, önemli olan, Allah'ın kullarını imanla mükellef tutmasıdır. Yoksa Allah onlardan iman edecekleri şeyin mahiyeti üzerine düşünmeyi veya ispat delillerini bulmayı ve tahkikine girişmeyi, kısacası istidlale gitmeyi istememiştir. Bundan dolayı Gazâli iman esaslarını bütün delilleriyle bilen bir âlimin iman derecesinin, kör bir mukallitten üstün olduğunu ifade etmekle birlikte, iman sahibi olmak bakımından bir âlim nasıl mümin ise, mukallit de mümindir diyerek iman açısından Allah nezdinde aralarında fark bulunmadığına işaret etmektedir.²²³ Ancak, herkesin kendi seviyesi ve kapasitesi kadar aklını kullanabilme yetisine sahip olması ve inandığı hususlara tutarlı ve dengeli yorum getirip anlamlandırması, olması gereken bir durumdur. Gazâli, dini hükümlerin ayrıntılarını mantıki ispatlar yoluyla bilmeyen ve fazla eğitilmiş olmayan saf Müslümanların kâfir olduğunu iddia ederek onları tel'in edenlere karşı çıkar.²²⁴ O, böyle bir görüşün, ilâhi merhametin sonsuz kapsamını son derece daraltacağını ifade eder. Ayrıca o, bunun, cenneti hak edecek olanların sadece

²²⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 81

²²¹ Gazâli, *İhya*, I, s. 150

²²² Gazâli, *a.g.e.*, s. 152

²²³ Gazâli, *İlcam*, s. 82

²²⁴ Gazâli burada büyük bir ihtimalle Mutezilileri kastediyor. İzutsu, *a.g.e.*, s. 153

uzman kelamcılar olacağı gibi bir neticeyi doğurduğunu söyler.²²⁵ Ayrıca, geleneksel Kelam'ın, insan zihninde imanın doğuşu ile hemen hemen hiçbir ilgisinin olmadığına işaret ederek; imanın mutlaka soyut ispatlar, sistematik tasnifler, kılı kırk yaran münakaşalar v.s. gibi akli faaliyetler ile elde edilecek mahiyette bir şey olmadığını söyler.²²⁶

İzutsu, bir insanda kelamın sağladığı mantıkî ispatların bir iman sebebi teşkil ettiğinin inkâr edilmez bir gerçek olduğunu, ancak tek gerçek olmadığını söyler. Ayrıca ona göre, bu tür durumlar çok nadirdir. Çoğu zaman, teolojik argümanlar eğitim düzeyi düşük sıradan insanların kafasını karıştırmak üzere özel olarak icat edilmiş şeyler izlenimini vermektedir. Profesyonel ilahiyatçıların fikirleri, görüş ayrılıkları ile birlikte, insanların kalplerine iman aşılamaktan ziyade, kalplerde imandan daha fazla uzaklaşmaya neden olabilmektedir.²²⁷

İzutsu bu yaklaşımı ile Gazâli'nin imanı soyut ispatlar, sistematik tasnifler, kılı kırk yaran münakaşalar v.s. gibi akli faaliyetler ile elde edilecek bir olgu olmaktan çok bir lütuf, ön kabul ve kani olma şeklinde gören düşüncesine yakın bir tutum sergiliyor.

Gazali'nin mukallidin imanı hususundaki düşüncelerini ifade ettikten sonra şimdi de onun kelamcılarının imanı hakkındaki görüşlerine geçelim.

2.2. Kelamcılarının İmanı

Gazâli, ikinci derecedeki imanın, kelamcılarının imanı olduğunu söyler. Bu tür bir iman, avamdan ileri ama ona yakın bir derecededir. Gazâli, Bağdat'ı terk etmeden önce kendisinin sahip olduğu inancın, kelamcılarının seviyesinde olduğunu belirtir.²²⁸ Zîra o, bu seviyede olduğu dönemde hâlâ ikinci itminansızlığını yaşamamıştı. Yani marifete ulaşacağını umduğu yolculuğuna çıkmamıştı.²²⁹ Gazâli, kendisini bu seviyede imana götüren yolların sebepler, karineler, tecrübeler olduğunu belirtir.²³⁰ Gazâli burada sebeplerle, nedenselliği kastetmiş olsa gerektir. Zîra her şeyin bir sebebi olması düşüncesinden hareket ederek ilk yaratan kudretin yani Allah'ın varlığı inancına

²²⁵ Gazâli, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, s. 93

²²⁶ Gazâli, *Munkız*, s. 43–44

²²⁷ İzutsu, *a.g.e.*, s. 151

²²⁸ Çubukçu, *Gazzâli ve Kelam Felsefesi*, s. 10

²²⁹ Çubukçu, *Gazzâli ve Şüphecilik*, s. 87

²³⁰ Çubukçu, *Gazzâli ve Kelam Felsefesi*, s. 10

yükseldiği anlaşılıyor. Kâinattaki düzen ve ahenk gibi deliller insanı, Yüce Yaratıcı'nın varlığını kabule götürmektedir.²³¹

Gazâli'ye göre, insanın kendi varlığından hiç şüphesi yoktur.²³² Bir kimse gözünü kapatsa, kendi kalıbını unutsa ve âlemde gördüğü her şeyi gözünden silse, kendi varlığını zorunlu olarak tanır ve kendinden haberdar olur.²³³ Gazâli, bu düşüncesini *el-Hikmet Fi Mahlûkat-illah* adlı eseriyle de doğruluyor: İnsanın kendi nefsi ve Allah'ın varlığına kendisini inandıran Tanrı vergisi aklı hakkında düşünmesi Allah'ın mevcudiyetinin de büyük delillerindendir.²³⁴ Buradan Gazâli'nin, kendinden yüzyıllarca sonra gelecek olan Descartes'i öncelediğini söyleyebiliriz.²³⁵

Gazâli, kâinattaki düzen ve olgunluk düşüncesinden hareket ederek de Allah'ın varlığını ispatlamıştır.²³⁶

Gazâli'yi iman esaslarına inanmaya götüren diğer bir delil de karinelere. O karinelerle altıncı hissi yani sezgiyi kastetmiş olmalıdır.²³⁷ Zîra o, meşhur itminansızlığından kurtuluşunun, kalbine doğan bir nurla, bir nevi sezgi ile olduğunu söyler. *Munkız* da aklın ötesinde başka bir âlemin başka bir hâkimin bulunduğunu ifade eden Gazâli, nübüvveti, akıl ötesi âleme bir örnek olarak göstererek her şeyin nübüvvetin ışığı ile anlaşılacağını söylemiştir.

Gazâli'yi imana götüren diğer bir delil ise tecrübelerdir. O, tecrübeye özel bir önem vermiştir. Onun tecrübeden kastettiği şeyleri üç bölümde özetleyebiliriz:

Birincisi: Kitaplarda öğrendiği bilgiler. Kitaplarda gerçeğe dair okuduğu birçok husus, onda derin bir iz bırakmıştır. Kendi düşüncesinin temelini okuduğu kitaplardan öğrenen Gazâli, onların çoğunu eleştiri süzgecinden geçirdi. Kendinden önce gelmişlerin eserlerinden öğrendiklerini, bizzat deneme arzusunu duydu. Başka bir deyişle bazı manevi halleri bizzat yaşamak istedi.

²³¹ Vural, *a.g.e.*, s. 173

²³² Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 14

²³³ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 10

²³⁴ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 10–11

²³⁵ Gazâli ile Descartes arasındaki benzerlikler hakkında geniş bilgi için bkz; Çubukçu, *Gazzâli ve Şüphelilik*, s. 101–105

²³⁶ İlhan Kutluer, *Akl ve İtikad*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 150–155

²³⁷ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 86

İkincisi: Rüyalar da Gazâli için iyi bir deneyim vasıtası oldu. Uykuda gördüğü bazı şeylerin uyanıklık âleminde olan bazı olaylara uygun düşmesi, onu manevi gerçeklerin varlığına inandırdı.

Üçüncüsü: Gazâli, zikir ve ibadetlerle imanını kuvvetlendirdi. Böylece zikir ve ibadetin insanın dini yaşantısına etkide bulunduğunu anladı. Gazâli Bağdat'ı terk etmeden önce bu deneyimini düzenli ve tam bir huzur içinde yapamamıştır. Gazâli, araştırmacıların inancı derecesinde iman esaslarına inandıktan sonra gerçeğin (marifet) hangi taifenin düşünce ve gidişi arasında olduğunu inceleyip hakîki imanı bizzat tadarak yaşamak istiyordu.²³⁸

Bu durumdaki iman sahibi, duvarın arkasında bulunan kimsenin sesini duyan, ancak onu göremeyen kimse gibidir.²³⁹ Ahmet'in evde olmasından hareket edildiğinde, bir kimse içeriden Ahmet'in sesini işittiği zaman, onun sesini tanıyıp duvarın öbür tarafında olduğuna kanaat getirir. Bu şekilde oluşan inanç, mukallidin, başkasının verdiği habere güvenerek yaptığı tasdikten daha güçlüdür. Çünkü seslerin şekil ve suretlere delalet eden yönleri vardır. Dolayısıyla, duyulan sesteki hareketle kişinin varlığına hükmedilebilir. Ancak, bu yolla elde edilen bilgi, her ne kadar taklidî olarak elde edilen bilgiden daha güçlüyse de bunda da yanılma ihtimali söz konusudur. Çünkü sesler birbirine benzediğinden, Ahmet olduğu düşünülen kimsenin başka biri olması da mümkündür.²⁴⁰

Gazâli, Kelam ilminin ispatlama metodundan alınan ispatlama delilleriyle elde edilen bu imanın, vehimle karışık olduğunu söyler. O, bu delillerin ulema arasında kullanıla kullanıla yaygınlaştığını ve herkesçe kabul edilip benimsendiğini ifade eder. Öyle ki, bunları reddetmek hatta tartışmak bile halkın nefretine neden olur.²⁴¹

İzutsu'ya göre, Gazâli, skolâstik kelamın insan zihninde imanın doğuşu ile hemen hemen hiçbir ilgisinin olmadığını da söylüyor.²⁴² Ona göre iman, soyut ispatlar, sistematik tasnifler, kılı kırk yaran münakaşalar, vs. yapmak gibi akıl faaliyetleri ile elde

²³⁸ Çubukçu, *Gazzâli ve Kelam Felsefesi*, s. 11

²³⁹ Gazâli, *İhya*, III, s. 22

²⁴⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 22

²⁴¹ Mevlana Şibli Numani, *Gazali*, Çev. Yusuf Karaca, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 156–157

²⁴² İzutsu, *a.g.e.*, s. 153

edilecek doğada değildir.²⁴³ Ancak, şunu da eklemek gerekir ki, Kelam'ın sağladığı mantıki ispatların, bazı insanları imana sevk ettiği inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak, bu tür durumlar nadirattandır.²⁴⁴ Çoğu zaman teolojik argümanlar, sıradan insanların kafasını karıştırmak üzere oluşturulmuş şeyler izlenimi vermektedir. Bu da İnsanın kalbine iman aşulamaktan ziyade, kalplerde görüş ayrılıkları ile beraber imandan daha fazla uzaklaşmaya neden olmaktadır.²⁴⁵ Bu tür nedenlerden dolayı Gazâli, avamın genelinin kelam ilmiyle uğraşmasını hoş karşılamamıştır.²⁴⁶ Bununla birlikte o, imanı ve anlayışı kuvvetli olanların, akla gelen küçük şüpheleri yok etmek ve bazı kimselerin müşküllerini çözmek için kelam ilmiyle uğraşmalarını yerinde bulmuştur. Gazâli de başkalarının müşküllerini çözmek ve sapıklara karşı İslamiyet'i savunmak amacıyla kelam ilmiyle uğraşmıştır.²⁴⁷ Ancak, kelam bu olumsuz neticeleri havi olmakla birlikte yine iman için lüzumlu bir korunma vasıtasıdır.²⁴⁸

Gazâli'nin, kelamcılarının sahip olduğu iman hakkındaki düşüncelerini ifade ettikten sonra, şimdi de Gazâli'ye göre asıl ulaşılması arzu edilen iman seviyesi olan yakînî imanı ele alabiliriz.

2.3. Ariflerin imanı

Üçüncü derecedeki iman, yakîn nuru ile müşahede edilen imandır. Bu tür imana sahip olan ârifin misali, duvarın arkasına geçerek arkadakini bizzat gören kimseye benzer. Yani imanın bu mertebesi inancın yaşandığı, derunî tecrübenin konusu olan merhaledir.²⁴⁹ Bu o evdeki Ahmet misalinden hareket edildiğinde, eve girip bizzat Ahmet'in kendisini gördükten sonra oluşan kanaattir. Bu şekilde elde edilen bilgi, yakînen müşahede etmek, gerçeğe bizzat mülâkî olmak anlamlarına gelmektedir ki bu inançta hata imkânı söz konusu değildir. Bu yüzden o, diğer iki imandan daha kuvvetli kabul edilmiştir. Ancak, Ahmet'i yakından, uzaktan ya da akşam vakti görmek ile

²⁴³ Gazâli, *Munkız*, s. 43–44

²⁴⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s. 154

²⁴⁵ İzutsu, *a.g.e.*, s. 154

²⁴⁶ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 24

²⁴⁷ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 24

²⁴⁸ W. Montgomery Watt, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, Çev. Süleyman Ateş, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s. 157

²⁴⁹ Gazâli, *İhya*, III, s. 11

gündüzün aydınlığında görmek arasında fark olduğu gibi bu imanın da kendi içinde bir takım dereceleri vardır.²⁵⁰

Gazâli'nin, üçlü iman tasnifinde ulaşılmaması gereken asıl hakikat olarak tavsif ettiği yakîn derecesinde iman, onun hakikat arayışının son merhalesidir. Zîra onun hayatına hâkim olan sorgulayıcı, tatmin olmayan entelektüel ve akademik perspektif, onu hakikate ulaşmaya zorlamıştır. Bunun neticesi olarak geçirdiği ruhî ve fikrî kırılmalar onun hayatını mistik bir havaya büründürmüştür. Gazâli'nin, imanın oluşumunda temel aldığı akıl ve ilim, yerini, yaşadığı tasavvufî tecrübelerden sonra kalp ve marifet kavramlarına bırakmıştır. Gazâli, imana esas olan, iman yakîn seviyesine çıkmasında rol oynayan bilgiyi isimlendirirken de bu bilgi türünü ilim kavramıyla değil, onun yerine tasavvufî yanı ağır basan marifet kavramını kullanmaktadır.²⁵¹ Gazâli'ye göre, marifete ulaşma, iman taklitten, gelenekten, anne babadan ve hocalardan tevarüsle gelen şeklinin, arzulanan tahkîkî seviyeye ulaşması, yakînî bilgi düzeyinde kesinlik ifade etmesi ancak ve ancak, din ve iman esaslarının insanın psikolojik dünyasında, nefsî hallerinde özümsemesiyle, inanılan gerçeklerin eylemsel boyuta taşınmasıyla mümkün hale gelmektedir.

Gazâli'nin yaşadığı inziva onun hem pratik hayatında hem de teorik zihin dünyasında dönüşümlere neden olmuştur. Bu dönüşümlerden sonra hayatındaki entelektüel ve akademik yapı, duygusal ve irfânî bir yapıya evrilmiştir. Önceki yaşamında akla verdiği önem yerini kalbe, ilme verdiği önem yerini marifet ve irfana, rasyonel tecrübeler ise yerini sübjektif deneyimlere bırakmıştır.²⁵² Ancak, buradan hareketle onun zihin dünyasında akli tamamıyla dışladığı söylenemez. Aksine o, akıl ve kalp ikilisini farklı bir şekilde, yeni bir oluşumla nazarîlikten kurtararak pratik sahaya indirmeyi başarmıştır.

Gazâli'nin hem epistemolojisinde hem de gerçek iman yakalama sürecinde kalbin ayrı bir yeri vardır. Önceleri kalbe ve kalbî bilgiye çok önem vermeyen Gazâli, tasavvuf yoluna girdikten sonra ona büyük önem atfetmiştir. Ona göre, beden bir ülke, kalp o

²⁵⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 22

²⁵¹ Franz Rosenthal, *Bilginin Zaferi* (Çev. Lami Güngören), Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004, s. 125

²⁵² Aydın, *Gazali*, s. 140

ülkenin hükümdarı, iç ve dış duyu aktları da onun askerleri, hizmetçileri mesabesinde. ²⁵³ Gazâli, yakînî bilgiyi *Munkız*'da şöyle tarif etmektedir:

“Yakîn derecesindeki bilgi, içinde hiçbir şüphe kalmayacak şekilde bilinen, kendisinde yanlışlık ve vehim ihtimali bulunmayan, kalbin yanlışlığına inanmadığı bilgidir. Bu bilgi, o derece şekten ve zandan uzak olmalıdır ki, mesela biri onun batıl olduğunu iddia etse ve taşı altına, değneği ejderhaya çevirse, bu, o bilgi sahibine herhangi bir şek ve şüphe getirmemelidir. Eğer ben on sayısının üçten büyük olduğunu bildiğim halde, birisi “hayır, üç ondan daha büyüktür” diye iddia etse ve delil olmak üzere “bu değneği ejderhaya çevireceğim” dese ve çevirse, ben de bunu görsem, bu yüzden bilgimde şüpheye düşmemeliyim. Ancak, onun bunu nasıl yaptığını şaşmalıyım. Yoksa bildiğim şeyde şüphe yoktur. Bu şekilde bilmediğim, kendisinde yakın hâsıl etmediğim her bilgi, güvenilemeyecek ve emin olunamayacak bir bilgidir. Kendisine itimat edilemeyen her bilgi de yakini bir bilgi değildir.”²⁵⁴

Bu bakımdan, yakînî bilgi, bir başka ismiyle gaybî ya da ledünnî ilim, insanın kendi kesbiyle öğrendiği ilimlerden daha sağlam ve muhkemdir. ²⁵⁵ Gazâli, *Munkız*'da işte bu yakîne ulaşma yolunu, iman hususunda taklitten sıyrılarak yakînînin nasıl bulunabileceğini konu edinmektedir. Bu eserinde o, taklit yoluyla öğrenilen ilmi beğenmeyerek, taklidin, ilahî gerçeklerin ve ilimlerin doğmasına engel olacağını kaydetmektedir. ²⁵⁶ Gazâli sözlerine şöyle devam etmektedir:

“Okumakla öğrenilebilecek olanları elde ettim. Artık dinleme ve öğrenme ile değil de zevk ve sülukla elde edilebilecekler kalmıştı. Tetkik ettiğim ilimlerden, şer’î ve aklî ilimleri kontrol için süluk ettiğim yollardan, bende Allah Teâlâ’ya, nübüvvet ve ahiret gününe yakini bir iman hâsıl olmuştu. İmanın bu üç esası bende muayyen ve mücerret bir delille değil, bilakis izah edilemeyecek sebepler, karinelere ve tecrübelerle sağlamca yerleşmişti.”²⁵⁷

Gazâli’ye göre, marifet bir olaydır, yaşanır. Marifet denilen şey okumakla, dersle, tedrisle öğrenilecek bir şey değildir. Gazâli’nin amacı Kur’an’ın, ne kastettiğinden daha

²⁵³ Vural, *a.g.e.*, s. 47

²⁵⁴ Gazâli, *Munkız*, s. 32–34

²⁵⁵ Gazâli, *Risaletü'l Ledünniyye*, s. 57

²⁵⁶ Çubukçu, *Gazzâlî ve Süphecilik*, s. 89–90

²⁵⁷ Gazâli, *Munkız*, s. 136

çok, onun hakikatlerinin ne olduğunu tecrübe etmektir.²⁵⁸ Bu, tanımlama yoluyla edinilen bilgi ile tanıma veya yaşama yoluyla edinilen bilgi arasındaki farktır.²⁵⁹ Gazâli'ye göre, marifet, teorik bir bilme ameliyesi değil aynı zamanda yaşanan bir haldir.²⁶⁰

Gazâli, ontolojik ve teolojik alanda, rasyonel ve ampirik bilgiyi kabul etmekle birlikte, sadece bunlarla yetinilmesine güvenmemekte, yakinî, kesin bilgiyi elde etmek için sezgisel ve ilhamî bir yola girilmesi kanaatini taşımaktadır.²⁶¹

Gazâli'ye göre, iman üç derecedir. O bu derecelerden zevk derecesinin en önemlisi olduğunu, diğer derecelerin işin kabuğuyla uğraşmaktan öte bir şey olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, bir hali delillerle araştırma, ilimdir. Bu halin kendisiyle hâllenmek zevktir. Dinleme ve tecrübe yoluyla hüsnü zanla kabul, imandır. Bunlar üç derecedir.²⁶²

Gazâli'ye göre iman kültürsüzlerin seviyesiyle başlar. Taklitle başlayan iman süreci, tahkik derecesine çıkabilmesi için ciddi bir düşünce sürecini gerektirmektedir. Bu sürecin birinci halkasını taklit oluşturmaktadır. İkinci derece, ilim derecesidir. Burada insan, inancını makul gerekçelere dayandırma ihtiyacı hissetmektedir. Üçüncü derece ise, Gazâli'nin deyiimiyle zevk derecesidir; yani inancın yaşandığı, derunî tecrübenin konusu olan merhale.²⁶³

Gazâli'ye göre, kelamcılarının sahip olduğu bir imana, akıl ve araştırma yardımıyla ulaşılabilir. Fakat asıl gerçek iman, âriflerin imanıdır. Kalbi temizleyip tasavvuf yoluna girilerek kazanılan iman budur. Aklın ulaşamayacağı gerçeklere âriflerin imanıyla ulaşmak mümkündür. Bu imanın yolu, temizlik, halis niyet, zikir ve Allah'tan başka her şeyi kalpten uzaklaştırmaktan geçmektedir. Böyle bir nefis terbiyesinden sonra aklın kavrayamayacağı ilâhî gerçekler anlaşılır hale gelecektir.

²⁵⁸ Gerald L. Burns, "Gazâli'nin Tasavvufî Hermenötigi" Çev. Turan Koç, *İslami Araştırmalar Dergisi*, I/3, sayı. 3-4, Ankara, 2000, s. 423

²⁵⁹ Watt, *Müslüman Aydın*, s. 152

²⁶⁰ Vural, *a.g.e.*, s. 143

²⁶¹ Bolay, *a.g.e.*, s. 381

²⁶² Gazâli, *a.g.e.*, s. 151

²⁶³ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 10. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002, s. 21

Gazâli'nin imanı Bağdat'ı terk ettikten sonraki eserlerinden anlaşıldığına göre, yakîn derecesine ulaşmış, önceden bilmediği gerçeklerin sırrını öğrenmiştir. Gazâli'ye göre akıl, araştırmacıların imanı derecesine ulaşmaya yardım eden bir vasıta. Aklın ardından keşif yolu ve Allah aşkı her güçlüğü yener ve bizi gerçek ilahî bilgilere ulaştırır.²⁶⁴

Gazâli'ye göre, her kimin Allah'ın isimlerinden nasibi sadece o lafızları dinlemek ve işitmek ise, sadece mânâlarının Allah için var olduğuna kalpten iman etmekse, o kişi talihsiz ve derecesi düşüktür. Bu kimsenin halkın yanında övgüye değer bir yanı yoktur. Sadece lügat yönüyle bu isimlerin mânâlarına ve özelliklerine vakıf olmaya gelince, bu da bir filologun ve seviyesi düşük bir bedevinin yapabileceği bir şeydir ki, bu da büyük bir şey değildir. Bu sıfatların keşifsiz olarak itikat ve tasdikine gelince bu da büyük bir meziyet ya da maharet değildir. Çünkü bu mânâlar bir âmîye ve çocuğa da telkin edilse onlar da bunu kalpleriyle kabul ve tasdik ederler. Âlimlerin çoğunun seviyesi bu üçüncü mertebedir. Ancak mukarrabîn, esma-i hüsnadan çok büyük hazlar alır ve derece olarak da en yüksek olanlar bu zümredir. Onların üç mertebesi vardır:

1. Bu mânâlar kendilerinde mükâşefe ve müşâhede yoluyla yakîn ifade edecek şekilde hâsıl olur. Bu çeşit iman ile ata ve muallimlerden alınan taklîdî itikat (iman demiyor) arasında çok büyük fark vardır. İsterse bu taklîdî inanç kelâmî bir kısım delillere dayalı olsun fark etmez.
2. İkinci nasiplerine gelince onlar bu sıfatların gereğince kalplerini onlara karşı bir şevkle doldurmaya ve o sıfatlarla ahlâklanmaya, bezenmeye çalışırlar. Eğer bu huylar kendilerinde meydana gelmiyorsa bunun sebebi, ya marifet ve yakîn zafiyeti ya da kalbin Allah'ın dışında başka arzularla dolu ve müstağrak olmasıdır. Çünkü marifet bir tohum gibidir. Eğer şehvânî duygulardan hâlî bir kalbe rastlarsa yeşermemesi mümkün değildir. Kalp nefsanî arzularla dolu ise tohumun yeşermesi muhaldir.
3. Son zevkleri ise bu sıfatlarla sıfatlanmak, gereğince ahlâklanmakla, o sıfatların güzelliklerini benimsemek suretiyle bu kimseler rabbani bir hüviyet kazanarak, Allah'a, Mele-i Âlâ'ya yakın birer kul olurlar. Neticede insanın bu sıfatlardan elde ettiği oran, miktar ne kadar ise Allah ile olan kurbıyyeti de o kadardır.²⁶⁵

²⁶⁴ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 109

²⁶⁵ Gazâli, *El Maksadü'l-Esna Şerh'i Esma'i Hüsnâ*, s. 53–54

Gazâli'ye göre, insan, hangi mertebeye gelirse gelsin, ontolojik olarak yine insandır.²⁶⁶

Gazâli'ye göre, “Marifetler farklı olup, derece derecedir. Herkes Allah’ı aynı derecede ve aynı kuvvette bilemez. O halde tecelli de farklı farklıdır.”²⁶⁷ Marifetin oranı, her insanın bilgi ve tecrübesine göre farklılık arz etmektedir. Marifet-i ilahi, dibi olmayan bir denizdir.²⁶⁸ Ârifin mârifeti, ârifî inandığı şeyleri yaşamaya sevk etmesiyle, gerçek imana ulaştırmıştır. Âriflerin imanı ancak yaşamak ve tatmakla erişilebilen bir imandır. Zevk derecesi her türlü şüpheden kurtulanların mertebesidir. Zevk derecesinin bir ileri boyutu fenâ hâlidir. Fenâ hâli de zevk derecesinin başka bir ifadesidir. Bu hâle eren ise yakîn derecesindeki bilgiyi elde etmiş demektir. Yakîn derecesi de kesinliği ve şüpheden uzak olan inancı ifade eder.²⁶⁹

Gazâli'ye göre imanın en makbul seviyesi olan yakîni imanı da böylece ifade ettikten sonra şimdi de ona göre, imanla amelin münasebetini ele alalım.

3. İman Amel İlişkisi

Gazâli, iman-amel ilişkisinde sâlih amelin imanı artıracığını ifade eder. O, “iman kalplerin tasdiki ile birlikte azaların amelinin murat etmektir”²⁷⁰ diyerek bunu daha net olarak ifade eder. Fakat Gazâli'nin buradaki imanı amelle ilişkilendirmesi, kişiyi mü'min veya kâfir ilan etme anlamında değil, imanın kemâlâtına matuftur.²⁷¹ Dolayısıyla amel/ibadet kulun imanını ve yakînini artırıcı bir fonksiyon üstlenir.

Gazâli, Sünni söyleme paralel bir yaklaşımla imanı, “Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe, ölümden sonraki dirilmeye, hesaba ve kaderin hayrına-şerrine inanıp bunları kabul etmektir”²⁷² diye tarif eder. Fakat o, bu tarifi yeterli görmez. İmanla ilgili olarak; kalbin mücerret tasdiki; kalbin tasdiki ve dilin ikrarı; kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve azaların ameli iddialarını derecelendirir ve bu fikirlerini temellendirmeye

²⁶⁶ Aydın, “Gazâli'nin Kurb Nazariyesinde Allah'ın Sıfatlarının Anlam ve Önemi”, AÜİFD, Sayı. 22, Ankara, 1978, s. 311

²⁶⁷ Gazâli, *ihya*, I, s. 146

²⁶⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 146

²⁶⁹ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 90

²⁷⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 186

²⁷¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 185

²⁷² Gazâli, *a.g.e.*, s. 180

çalışır.²⁷³ Buna göre birinci derece, yukarda ifade edilen her üç tarife uygun bir şekilde amel eden kimsenin yeri şeksiz, şüphesiz, cennettir. İkinci derece, tariflerden ilk ikisinin tamamını ve üçüncü tarifin bir kısmını içine alır. Buna göre kişi ikrar, tasdik ve amelin de bir kısmını yerine getirmekle beraber büyük günah da işler. Gazâli burada, Mutezile'nin görüşüne atıfta bulunarak bu kimsenin cehennemde ebedi kalacağı fikrine karşı çıkar.²⁷⁴ Üçüncü derece, kalp ile tasdik, dil ile ikrar bulunduğu halde, azalara ait amellerin mevcut olmamasıdır. Bu noktada Gazâli ihtilafların olduğunu ifade eder ve sūfiyyeden Ebu Talip el-Mekki'nin, "azalarla amel etmek imandandır ve iman ancak amelle tamamlanır" sözündeki bir takım tutarsızlıkları ortaya koyduktan sonra hiç kimsenin ameli yüzünden cehennemde ebedi kalmayacağını savunur.²⁷⁵ Dördüncü derece, kalben tasdik olup, dil ile ikrar ve azalarla amel edemeden kişinin ölmesidir. Gazâli, burada "Kalbinde zerre kadar iman bulunan cehennemden çıkar"²⁷⁶ hadisini delil göstererek bu kimsenin mü'min olduğunu belirtir.²⁷⁷ Beşinci derece, kişinin kalbi ile tasdik ettiği halde ve de dil ile ikrar etmeye imkânı olmasına rağmen, bunu söylemenin de vacip olduğunu bilmesine karşın dil ile ikrarda bulunmamasıdır. İnkâr etmemekle birlikte namaz kılmakta ihmalkâr davranması gibi, ikrarda da gevşek davranması yüzünden bu kimseye ebedi cehennemliklik denilmez. Çünkü iman, mücerret tasdikten ibarettir. Dil ise, imanın tercümanıdır. Netice itibarıyla kalbinde zerre kadar iman olan kimse de cehennemden çıkacaktır(yani mü'mindir).²⁷⁸ Altıncı ve son derecede ise, dil ile ikrar ettiği halde kalbi ile tasdik etmemesidir. Bu kimse idare ile ilgili dünyevi işlerde Müslüman statüsündedir. Fakat ahiret hükmüne göre, bu kimse kâfirdir ve ebediyen cehennemliklik.²⁷⁹

Gazâli, Ehl-i Sünnet düşüncesini esas alarak, iman-amel ayırımına gitmiş, ancak bununla birlikte, bu ikisi arasında çok sıkı ve yakın bir ilişki kurmuştur. Amelin imandan bir parça olarak sayılmaması, bu ikisinin tamamen birbirinden bağımsız olduğu anlamına gelmemelidir. İmanla amel arasında çok sıkı bir ilişki vardır. "İman ve amel arasında sebep-sonuç ilişkisi tarzında kopmaz bir bağ vardır. İman ile amel

²⁷³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 181

²⁷⁴ Gazâli, *a.g.e.*, s. 182

²⁷⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 181-182

²⁷⁶ Müslim, Ebü'l- Hüseyin Müslim b. el- Haccac el- Kuşeyri en- Nisaburi, *Sahihi Müslim*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1981, iman, 46

²⁷⁷ Gazâli, *a.g.e.*, s. 182

²⁷⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 182

²⁷⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 183

arasındaki ilişki, nesnesi ile gölgesi veya ateş ile duman arasındaki ilişkiye benzer. İnancı amele dönüşmemiş insanlar, meyve kabiliyeti olmayan ağaca, tatsız, kokusuz, besin değeri olmayan ota benzerler.²⁸⁰

Gazâli, eserlerinde yapmış olduğu bazı iman tarifleri içine ikrar ve tasdik yanında ameli de eklemiştir. Ancak, o ameli imana dâhil etmekle, iman tasdik noktasında artıp eksilme kabul etmeyeceği, ancak amel açısından bir artıp eksilmeyi kabul edeceğini gerekçelendirmeye çalışmaktadır.

Gazâli, bazılarının imanı dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve azalarla amel olarak tarif ettiklerini söyler. Gazâli'ye göre, ameli imandan saymak yanlış değildir, çünkü amel imanı tamamlamaktadır. Ancak, amelin olmaması durumunda Müslüman olan bir kimseyi küfürle itham etmek de doğru değildir. Şöyle ki; baş ve el insana ait organlardır. Baş olmayan insana insan denmediği halde, elsiz olan birine insan denmektedir. İftitah tekbiri olmadan namaz batıl olur ama aradaki intikal tekbirleri olmasa namaz batıl sayılmaz. İmanda tasdik, baş ve iftitah tekbiri mesabesindedir. Amel ise diğer azalar ve intikal tekbirleri gibidir.²⁸¹ Gazâli burada, iman ve amel arasında çok ince ayırım yapar.

“Amel imanın ne cüzü, ne de rüknüdür. Belki amel, imanın kendisiyle ziyadeleşeceği ayrı bir varlıktır. İman ayrı bir varlık, ziyadelik ve noksanlık ayrı birer varlıktır. İnsan başı ile ziyadeleşti denemez; çünkü insanın insanlığı ancak onunla bilinir, bunun yanında sakalı ile veya aldığı besinle ziyadeleşti denebilir. Sakalı olmayan, besin almayan insan yine insandır. Bunun gibi namaz da rükû ve secdeyle ziyadeleşti denemez, çünkü namaz bunlar ile olur. Ancak sünnet ve âdpla ziyadeleşti denebilir ki, bunlarsız da namaz yine namazdır. Bütün bunlardan imanın amelden ayrı bir varlık olduğu ancak amel ile artıp eksileceği açığa çıkmaktadır. İman mürekkep bir varlık değil basit bir varlıktır.”²⁸²

Gazâli, imanın amel bağlamında artıp eksilebileceğine kâildir. Gazâli'ye göre, iman açısından amelin önemine gelince, ona göre nefsin, taklidi imana karşı duyduğu güven ve huzurun kuvvet kazanmasında ve imanın nefste iyice yerleşmesinde, dinin yerine getirilmesini istediği şeyleri ifa etmenin ve bunlara devam etmenin büyük tesir ve faydaları vardır. Çünkü insan, amele devam etmesi sebebiyle beslediği inançlara karşı

²⁸⁰ İlhami Güler, *Özgürlükçü Teoloji Yazıları*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2004, s. 59

²⁸¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 185

²⁸² Gazâli, *a.g.e.*, s. 186

bir yakınlık hissetmekte ve bu şekilde huzur ve güveni artmaktadır. Bu sebeple kendi inancına uygun olarak, uzun zaman amel eden bir kimsenin şüphelere düşmesi, itikadî konularda tehlikeli yollara girmesi, imanda zaafa tutulması, dinin amelî gereklerini yerine getirmeyene göre daha zor ve uzaktır. Bu gerçeği günlük hayatta müşahede etmek mümkündür. Zîra bir yetime karşı kalbinde merhamet duygusu bulunan bir kimse, o yetimin başını okşadığı ve durumu ile ilgilendiği zaman, merhamet duygusunun gerektirdiği bu işi yapmasından dolayı, kalbindeki merhamet duygusu artmakta ve kuvvet kazanmaktadır. Bundan dolayı bizlerden ibadet etmemiz istenmiş ki; kalbimizdeki iman bağı gevşemesin, yakîn çiçeği pörsümesin ve de imanlar ziyadeleşip güç kazansın. Böylece ibadet eder ve itaatin gereklerinde kusur etmemeye çalışırız.²⁸³

Bu bağlamda, salt iman ile kişinin cennete ulaşip ulaşamayacağı meçhuldür. Amelle desteklenmeyen iman cennete kadar ayakta kalabilir mi bilinmez. İman-amel gibi ilim-amel birlikteliğini de savunan Gazâli sözlerine şöyle devam etmektedir: “Ey oğul! Amelsiz ilim deliliktir. İlimsiz amel ise düşünülemez. Bil ki, bugün seni isyanlardan uzaklaştırmayan, itaate sevk etmeyen bir ilim, kıyamet günü de seni cehennem azabından kurtaramaz.”²⁸⁴

Gazâli, ameli iman tarifinden çıkarmamakla beraber te’vile giderek günahın imanı tamamen iptal edici olmadığını, dolayısıyla günah işleyen birini iman dairesi dışında saymanın doğru olmayacağını savunur.²⁸⁵

Gazâli, iman-amel bütünlüğüne yaptığı vurguyu aynı zamanda insanın bildiği ile amel etmesi gerekliliği için de yapmaktadır. Gazâli’ye göre, amel ilmin neticesi olmalı ve bireyin hayatında söylem-eylem farklılığı asla olmamalıdır. Nasihat kolaydır; zor olan onu kabul edip yaşamaktır.

Gazâli’ye göre, bilgi, bilgi elde etmiş olmak için, salt kognitif bir tatmin maksadıyla öğrenilmez. Hac mevsiminde, hacıları koruyan bir muhafız, haccın gereklerini yerine getirmedikçe hacı sayılamaz. İlim ile amel arasında, kan akrabalığı kadar yakın akrabalık tesis edilmelidir. Bilgi, amele çıkaran bir merdivendir ve bu merdiven eğer

²⁸³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 186–187

²⁸⁴ Gazâli, *Eyyühe 'l-Veled*, Mecmuatu Resâil el-imam el-Gazâli (III), Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1994, s. 104

²⁸⁵ Gazâli, *İhya*, I, s. 185

Allah'a çıkarıyorsa haktır ve gerçektir. Bildiği ile amel etmeyen âlimin hali, ilaç adı sayarak şifa uman hastaya ve yemek ismi sayarak doymaya çalışan insanın haline benzer.²⁸⁶ Bütün bunlarla birlikte "Siz kitabı okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz?"²⁸⁷ ayeti mucibince Gazâli, bildiği ile amel etmeyi yererken onun, ameli terk etmek suretiyle imanın ruhuna aykırı hareket eden müslümanı hoş görmesi düşünülemez.

Gazâli'nin iman hususundaki mütalaalarını da böylece ortaya koyduktan sonra, şimdide çalışmamızın üçüncü bölümüne geçebiliriz.

²⁸⁶ Gazâli, *Eyyühe'l -Veled*, s. 102

²⁸⁷ Bakara/44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAZALİ'YE GÖRE AKIL İLE İMANIN ETKİLEŞİMİ

1. İmanın Oluşmasında Aklın Rolü

Aklın dinde inkâr edilemez bir yeri ve önemi vardır.²⁸⁸ Akıl olmaksızın ne iman etmek ne de dini yaşamak mümkündür. Hz. Peygamber bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: “Akı olmayanın dini yoktur.”²⁸⁹ Gazâlî'ye göre, Allah'ın varlığını idrak etmek ve dini sorumluluğu üstlenmek için, insan akla muhtaçtır. Ahirete ilişkin bilgiler de ancak akılla bilinebilir. Bu nedenle akıl, insan için en üstün vasıflardan biridir. Allah'ın insana yüklediği din ve iman emaneti ancak akılla mümkündür.²⁹⁰ Bu bağlamda aklın değeri ve övgüye layık oluşu, aklın bizzat kendisinden kaynaklanmaktan ziyade, dinî olanı tasdik muhtevasıyla ilgilidir.²⁹¹

Gazâlî, kişinin aklının olgunlaşmamasının imanının da olgunlaşmaması anlamına geldiğini dile getirir.²⁹² Bu düşüncelerini şu hadisi şeriflerle destekler: “İnsanın akıl gibi yüksek iktisabı olamaz. Akıl, sahibini iyiliğe ulaştırır ve fenalıktan alıkoyar. Akıl kemâle ermedikçe insanın dini müstakim ve imanı tamam olamaz”, “İnsanın akı olgunlaşınca imanı da kemâle erer. Rabbine itaat ve düşmanı olan şeytana isyan eder”²⁹³.

Aklî yetilerini çalıştırmayan kimse dinin özünü anlayamaz. Bu kimse cevizin kabuğuna takılıp kalan biri gibi, dinin kabuğuna takılmaktan öteye geçemez. Bu yüzden aklî bilgiler olmaksızın İslam'ın ruhunu tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Bu

²⁸⁸ Çubukçu, *Gazzâlî ve Kelam Felsefesi*, s. 23

²⁸⁹ Ali b. Hüsameddin el-Müttaki el-Hindi, *Kenzü'l-Ummal*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, III/154

²⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ*, I, s. 128

²⁹¹ Aydınlı, “Gazâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası” *İslami Araştırmalar Dergisi* Gazâlî Özel Sayısı, s. 279

²⁹² Gazâlî, *a.g.e.*, s. 129

²⁹³ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 129

bilgilerden mahrum olanı Gazâli, kör bir insana benzetmektedir. Bu kör, bir eve girer. Evde yerli yerinde duran eşyalara çarpar ve daha sonra neden bu eşyalar yerinde değil, her şey darma dağınık diye kızmaya başlar. Hâlbuki kusur kendi gözündedir. Fakat o, kusurun kendinden kaynaklandığının farkında değildir ve kabahati başka şeylerde aramaktadır.²⁹⁴ Aklını tam olarak kullanamayan bir kimse de, bu kör gibi, dinin içinde bulunan akla aykırı gibi gelen şeyleri dinin kusuru zanneder. Aklın doğru karar verebilmesi için mantık kuralları içinde hareket etmesi gerekmektedir.²⁹⁵ Aksi halde insan, aklın oyunları ile hataya düşebilir.²⁹⁶

Gazâli, akli başında olan herkes, düzgün bir yazının, yazma sanatını bilen bir kâtibin elinden çıkacağından asla şüphe etmez. Her ne kadar bu düzgün yazı kalemle meydana gelse de. Yine, akli olan insan, yatak odası, oturma odası, banyo, mutfak gibi lüzumlu kısımları ihtiva eden bir evin ancak bilgili bir ustanın elinden çıkmış olacağından şüphe etmez.²⁹⁷ Bütün bunlar, aklın kullanılmasıyla ortaya çıkan yargılardır. Bu yargılarla akıl, eğer inkâr, kibir ve inat hastalığına tutulmamışsa, bu âlemde hâkim olan düzenin bir düzenleyeni olduğunu kabul edecektir. Gazâli'ye göre insanın akli yetilerini kullanarak - örneğin kozmolojik delille- imana ulaşması mümkündür. Kişi kozmolojik delilden yola çıkarak imanın esaslarına ulaşabilir. Gazâli, bunu şöyle bir akıl yürütmeye ortaya koymaya çalışır:

“Kendini ve hâdis olduğunu bilersen, sana Allah'ı bilmenin yolu açılacak ve Ona karşı iman hâsıl olacaktır; çünkü bu iki delil aklın kabul edebileceği şeylerdendir. Allah'ı bilmekle duyunun verilerinin kavrama alanı dışına çıkacak ve bir başka âlemin varlığına inanacaksın. Böylece bu âlemin dışında bir âlemin bilgisi, yani ahiretin bilgisi senin için vaki olur ki bununla da ahiretin varlığına sağlam bir şekilde iman etmiş olursun. Senin için sadece iki günün anlamı vardır; birincisi içinde bulunduğun gün, diğeri ise ruhunun bedeninden ayrılacağı, hesapla karşılaşacağın gündür. Bu günde ise kaçınılmaz bir nimet ve azabın olacağı sana yakîn olacaktır. Allah bu nimet ve azap sebeplerini bazı has kullarına bildirmeye ve onları seçerek bu

²⁹⁴ Gazâli, *Mizanü'l Amel*, s. 279–280

²⁹⁵ Bu yüzden Gazâli, eserlerinde mantık ilmine büyük önem vermiştir. Mantık ilmiyle alakalı *Mi'yarü'l-ilm* ve *Mihekkü'n-Nazar* isiminde iki müstakil çalışma yaptığı gibi, fıkıh usulüne dair yazdığı *el-Mustasfa* adlı eserinin yetmiş sayfalık mukaddimesini de mantık ilmine ayırmıştır. Ömrünün sonlarına gelmiş olmasına ve tasavvufun derinliklerinde dolaşmasına rağmen Gazâli'nin, fıkıh ilmine dair yazdığı bir eserde bile mantıktan vazgeçmemesi manidardır. Ona göre “Mantık, bütün beşeri bilginin üzerine istinat ettiği temeldir.” Rosenthal, *a.g.e.*, s. 229

²⁹⁶ Rosenthal, *a.g.e.*, s. 229

²⁹⁷ Gazâli, *Kıstasü'l Müstakim*, s. 45

hakikatleri insanlara duyurmaya kadirdir. Duyurduğu insanlar, peygamberlerdir. Sen bununla peygamberlere de iman edersin. Peygamberlerin tebliğinin kelimelerden ve sözlerden müteşekkil olacağını bilirsen, kitaplara iman etmiş olursun. Peygamberlere ve onların getirdiklerine kesin bir şekilde inandığın zaman meleklerle ve diğer verilen haberlere de iman etmiş olursun. Çünkü onlara inanan onların verdiği haberlere de iman eder. Bütün bunlar imanın aşamalarını teşkil etmektedir.”²⁹⁸

Gazâli’ye göre akıl, araştırmanın ve verilen haberin mânâsının anlaşılmasını sağlayan bir alettir.²⁹⁹ Buradan da, Gazâli tarafından yapılan yukarıdaki akıl yürütmenin, makul bir zemini olduğunu söyleyebiliriz. Gazâli, akıl-iman ilişkisinde aklın her ne kadar faydalı olsa da bu faydasının kısıtlı olduğunu, esas itibariyle imanî konularda nübüvvetin ön plana çıktığını söylemektedir. Gazâli’ye göre akıl, bazı şeyleri bilmese de yine de bu bilgileri kabul eder, kavrayamadığı şeyi de imkânsız saymaz.³⁰⁰ Bazı dini meseleler bu şekildedir. Bu meselelerde peygamberlerin bildirdiği şeyleri kabul etmek gerekir.³⁰¹

Gazâli, aklın etki alanının, tecrübenin bitip, nübüvvetin başladığı yerde bittiğini söyler.³⁰² Gazâli’ye göre, bir insan mucizenin peygamberin doğruluğuna delalet ettiğini bildiği zaman peygambere iman edecektir.³⁰³ Zira onların en büyük şahitleri, gösterdikleri mucizelerdir. Eğer mucizeleri varsa, gerçekten peygamberdirler. Zira mucizeler, peygamberlik iddia edenle peygamber arasında ayırıcı bir vasıftır.

Gazâli, peygamberliği ispat için, nebinin nübüvvetini destekleyen mucizelerin imkânını rasyonel bir zeminde tartışmaktadır. Bir şeyi tercih ettiren Allah’tır. İman ve küfür tercihi insanlara haber veren Allah’ın elçisidir. Mucize de, onun verdiği haberin doğruluğuna delalet eden bir delildir. Araştırma veya bu mucizeye bakmak, doğruyu bilmeye bir sebep olduğu gibi, akıl da, araştırmanın ve verilen haberin mânâsının anlaşılmasını sağlayan bir alettir.³⁰⁴

²⁹⁸ Gazâli, *Madnun’u Bihi Ala Gayri Ehlihi*, Mecmuatu Resail el-imam el-Gazâli (IV), Daru’l Kütübi’l ilmiyye, Beyrut, 1994, s. 97,98 (Bu eser *El-Madnun’u’l Kebir* olarak da bilinmektedir.)

²⁹⁹ Gazâli, *El-İktisat Fi’l-İtikad*, s. 121

³⁰⁰ Gazâli, *Tehafütü’l-Felasife* (Filozofların Tutarsızlığı), Çev. Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002, s. 87

³⁰¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 87

³⁰² Gazâli, *El-Mustasfa Min İlmi’l-Usul*, I, s. 6

³⁰³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 6

³⁰⁴ Gazâli, *a.g.e.*, s. 6

Gazâli'ye göre aklın faaliyetleri içinde en önemli konumu ihraz eden fonksiyon tefekkürdür. Tefekkür her hayrın başıdır. Onunla hayrı da şerri de anlamak mümkündür.³⁰⁵ Ancak burada akıl, hayra ve şerre gitme eğilimi olan ve ayrıca neyin iyi neyin kötü olduğu konusunda ikileme düşme ihtimali olan bir yeti olmasından dolayı, vahye ihtiyaç duyar.

Vahiy, genel olarak aklın tek başına bilmesi mümkün olmayan bir şeyi haber vermek için gönderilmiştir. Çünkü tek başına akıl, amellerin, sözlerin, ahlâk ve inançların faydalı ve zararlı olanlarını bilemez. Akıl bir takım ilaçların ve kimyasal maddelerin özelliklerini tek başına idrak edemediği gibi, insanı bedbaht yapanla, mutlu kılanı birbirinden ayıramaz. Mutlu kılan şeyleri akla bildiren vahiydir. Böylece akıl, helak eden şeyden kaçınmış ve saadet veren şeye yönelmiş olur. Binaenaleyh akıl, bir hastalığı ve bu hastalığın ilacını bilmede doktorun sözünden faydalanmaya nasıl muhtaçsa, saadet elde etmek için de vahye muhtaçtır.³⁰⁶

Tüm bunlardan hareketle Gazâli, aklın ve naklin birlikte hareket etmesi³⁰⁷ ve bunların birbirinden ayrılmaması gerektiğini ifade eder. Eğer akıl nakilden kopacak olursa, akıllar ve görüşler birbiriyle çatışır. Zîra akılların, aynı konuda ortaya koydukları düşünceler ve görüşler ayrı ayrı olacaktır.³⁰⁸

Gazâli, sadece akılla yetinmeyi kusurlu görür. Çünkü aklın hataya ve kusura düşme ihtimali vardır. Aynı şekilde kendisine tutukluk ve acizlik arız olan akla nasıl güvenilebilir? Aklın adımlarının kısa, sahasının dar ve mahdut olduğu bilinmiyor mu? Akıl ve Şeriat'ı birleştirerek dağınıklığı yok edemeyen kimse, ne yazık ki kesin surette başarıya ulaşamaz ve sapıklığa düşer. Diğer yandan, Kur'an'ın nuruyla yetinerek akıldan yüz çeviren kimse de gözlerini yumarak güneş ışığına yönelen kimse gibidir. Böyle bir kimse ile kör biri arasında fark yoktur. Şeriatla bir arada olan akıl, nur üzerine nurdur. Bunları birbirinden ayırmaya çalışan kişi, benlik girdabında boğulmuştur.³⁰⁹

Hemen hemen bütün eserlerinde aklı, dünya ve ahret mutluluğunun en önemli unsuru olarak değerlendiren³¹⁰ Gazâli'ye göre, her şeyin akılla açıklanabileceğini öne sürmek

³⁰⁵ Gazâli, *Minhacü'l-Arifin*, Mecmuatu Resail el-imam el-Gazâli (III), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994, s. 56

³⁰⁶ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, s. 166–167

³⁰⁷ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 23

³⁰⁸ Gazâli, *Kıstasü'l Müstakim*, s. 74

³⁰⁹ Gazâli, *El-İktisat Fi'l-İtikad*, s. 7–8

³¹⁰ Aydınlı, *Gazali*, s. 79

bir hatadır.³¹¹ İlahiyat alanında aklın bize bilgi sağlamaya muktedir olmadığı konuları salt akılla açıklamak, onu mutlaklaştırmak kabul edilemez.³¹² Ancak bir şeyin akılla ispatlanamaması, onun bâtıl olduğu anlamına gelmez. Hele ona inanılmayacağı anlamına hiç gelmez.³¹³ Gazâli akılı çok önemsemekle birlikte, onun hakîkate ulaşma noktasında yetersiz olduğunu kabul eder. Gazâli, felsefecilerin bu konudaki görüşlerini ele almış ve ilk defa olarak filozofların metafizik görüşlerine sistematik ve felsefi eleştiride bulunmuştur.³¹⁴

Gazâli'ye göre, akıl gidebildiği yere kadar iyiydi, fakat çok uzağa da gidemezdi. Yüce ve mutlak hakîkate onunla ulaşılamazdı.³¹⁵ Çünkü akıl-iman ilişkisi hususunda bu noktada hataya düşen gruplar da olmuştur.

Akıl; imanda, imanî esasları kavrayan, imanî esasları derinlemesine düşündüren bir vasıta. Bu nedenlerdir ki, akıl dinî sorumluluğun da ilk şartıdır. Çünkü akıllı insan yaptıklarının bilincinde olacak ve Allah'ın insanlar için yarattıkları üzerinde derinlemesine düşünerek doğruyu bulabilecektir. Akıl ki, kendisi için doğruyu seçer, irdeler ve kalp de buna inanır.³¹⁶

Gazâli'ye göre, şeriatın doğruluğu³¹⁷ naklî delillerin anlaşılması ve bunlardan ders çıkarılması akıl sayesinde olur.³¹⁸ Akıl, insana sorumluluk yüklemekle beraber,³¹⁹ her akıl sahibinin inanması söz konusu değildir. Gazâli, iman nuruna yalnızca Allah'ın dilediği kimselerin ulaşabileceğini söyler. Burada kalben istemiş olmak önemlidir. Çünkü insanlar çok düşünüyor olabilir; ancak akılı kendi algılamak istediğine kaydırırsa, çok düşünen bir insanın iman nurunu bulması beklenemez. İncanın gereklerini yapabilmek için de aklın bu yönde kullanılması gerekir. Akıl sayesinde ki, kişi şeriatın gereklerini kavrar ve uygulamaya geçirir. Bu nedenle herkese işi için lazım olan ilimleri öğrenmesi dinde farz kılınmıştır. Ama herkes için farz olan ilimler farklıdır.

³¹¹ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 11

³¹² Ali Bulaç, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 197

³¹³ Aydın, *a.g.e.*, s. 11

³¹⁴ Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1988, s. 171

³¹⁵ M.M. Şerif, *a.g.e.*, s. 158

³¹⁶ Gazâli, *Risaletü'l-Ledünniyye*, s. 64

³¹⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *İslamda Felsefe Akımları*, Hazırlayan, N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 208

³¹⁸ Gazâli, *Kanunu't-Tevîl*, Çev: Bilâl Aybakan, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt XIII, sayı 3-4, 2000, s. 523

³¹⁹ Gazâli, *İhyâ*, III, s. 560

Akıl bunları tespit noktasında bize ışık tutar.³²⁰ Örneğin satıcılık yapan bir kimseye bu noktadaki ilmi öğrenmek farzdır. Cahil olan daima tehlikededir. Kişinin dünya ve ahiret saadeti için aklını farz olan ilimlerde kullanması din tarafından emredilmiştir.³²¹

İman-akıl-ibadet bağlamında da davranış yönünden akli doğru kullanmak esastır. Akıl kendisi için yararsız bir ilimle uğraşıyorsa bütün tefekkürler boşunadır. Tefekkürlerin hakîkati kalpte hazır olacak olan iki ilmi aramaktır.³²² Çünkü tefekkür çakmak taşlarını birbirine vurmaya gibidir. Onlarda meydana gelen ışık marifet gibidir. O ilme erince kalbin hali değişir, kalbin hali değişince de ameller değişir. Aklın iman boyutunda faydası bu şekilde ortaya çıkar. O halde tefekkür üç şey içindir. Bunlar; marifet, hal, ilim'dir. Aklın üstünlüğü burada ortaya çıkar. O, bütün iyiliklerin aslı ve anahtarıdır.³²³

Burada aklımıza şöyle bir soru gelebilir: Dini konularda düşünmek hangi şeylerde ve nereye kadardır? Gazâli'ye göre, düşünce alanı sonsuzdur. Çünkü ilimlerin sonu yoktur. Hepsinde de düşünmek mümkündür. Ancak, din konularında düşünmek iki şekilde olur. İlki, kulun kendisi hakkında tefekkürü, diğeri ise Allah'ı Teâlâ hakkındaki tefekkürüdür. Gazâli'ye göre, bütün bunlarla birlikte bir kimsenin aklına bazı ayet ve hadislerde yer alan ve aklın sınırını aşan noktalarda "bununla ne kastedilmiş" diye düşünmesine gerek yoktur; çünkü bunu bilmek ona bir şey kazandırmaz.³²⁴

İnsan, kendisine yararı olan düşünme alanlarında aklını kullanırsa hakîkate ulaşabilir. Hakîkat de, Gazâli 'ye göre, kendisinden şüphe edilmeyen bilgidir. Doğru düşünme ile aklını kullanan kimse Gazâli'ye göre, ahiret hayatının mutluluğunu yaşar. Bunun için iyi amel ve iyi ilim çizgilerini tespit edebilmelidir. Bunun tek ölçütü ise akıl değil, ilahi terazidir.³²⁵ Yoksa her akli başında olanın hakîkat yoluna ulaşması beklenemez. Aklın bu noktadaki faydaları şunları tespit etmesi dolayısıyla: İlim ve amel sayesinde saadete ulaşmak, ilim ve onu elde etmenin yolu, iyi ve buna götüren yol. Aklın

³²⁰ Gazâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 94–95

³²¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 94

³²² Gazâli, *a.g.e.*, s. 640 Gazâli'nin buradaki iki ilimden kastı kişinin kendisine yararlı olan şeyi öğrenmesi ve böylece arzulanın yararını elde edilmesidir. Örneğin; ahretin dünyadan hayırlı olduğunu bilmek isteyen kimse, iki şeyi bilmeden bunu bilemez: Biri, devamlı olan şeyin geçici olan şeyden hayırlı olduğunu bilmek. Diğeri de, ahretin devamlı, dünyanın geçici olduğunu bilmektir. Bu iki ilim hâsıl olursa, zaruri olarak gaye olan ilim hâsıl olur ki o da ahretin dünyadan hayırlı olduğunu bilmektir. Gazâli, *a.g.e.*, s. 640

³²³ Gazâli, *a.g.e.*, s. 640

³²⁴ Gazâli, *İlcam*, s. 43–44

³²⁵ Gazâli, *Mizanü'l-Amel*, s. 7

fonksiyonu yalnızca bunların tespitinde değil, aynı zamanda iman noktasında insanı kör bir taklitçilikten kurtarmasındadır.³²⁶ Bu nedendir ki ilimsiz ibadet sahih değildir.³²⁷ Kur'an-ı Kerim'de; "Allah'tan, kulları içinde en çok âlimler korkar"³²⁸ buyrulmuştur.

Akıl sayesinde ki insan, ibadetlerinin bilincinde olur. İnanç ve ibadet bağlamında bunları esas mânâsıyla yerine getirebilir. Akıl, dinî mânâda insana öğrenmesi farz olan ilimleri sağlamada fayda verir. Çünkü insana farz olarak tayin edilen her amelin ilmini onu yerine getirebilmek için öğrenmek gereklidir.³²⁹ Ayrıca akıl-iman ilişkisinde kişiye şuuruyla inanma duygusunu aklın geliştirdiği bir hakîkattir. Akıl ve zekâdan yoksun insanlar taklitten taklide yönelerek fazilet arayışı içinde olduklarını sanırlar. Gazâlî'ye göre, bu noktada akılsızlık, ahmaklık ve kısır bir zekâdan daha çok insanı kurtarmaya yarar. Tıpkı körlüğün, şaşı idrakten daha az tehlike ile karşı karşıya olması gibi.³³⁰

2. Aklın Değerinin Tespitinde İmanın Rolü

Gazâlî'nin nazarında, imanın mevzuu, ilâhi menşeli olan her şey insanın varlık serüveninde belirleyici bir konumdadır. Ona göre iman, insanın en önemli iktisabıdır. Zîra iman insanın gerek bu dünya gerekse de ahirette mutluluğa ulaşabilmesinin temel şartıdır. Bütün İslam düşünürlerinin ittifakla benimsediği ve insanın muhatap kabul edilmesinin en temel şartı olan akıl sahibi oluş, aynı zamanda imanın da tasdik unsurudur.³³¹ Ancak, Gazâlî'ye göre akıl, salt kendi imkânları çerçevesinde metafizik meselelerde kesin sonuçlar elde edebilecek bir donanımdan yoksundur. *Tehâfüt*'te tartışılan meseleler bunun en bariz kanıtıdır. Ona göre, akıl ne kelimada ne de felsefede kendi kendine yeterlidir. Bilakis o, aklın peygambere gelen vahiy vasıtasıyla, insanlara verilen ışıkla şu veya bu şekilde bağlantılı olan, kalbe akseden ve Allah'tan gelen ışığa bir bakıma tabi olduğu kanaatindedir.³³² Bu nedenle Gazâlî'ye göre akıl, değerini imanla kazanır. Daha açık bir ifadeyle, Gazâlî'nin nazarında ilahi olanla ilişkili olmayan akıl insan için tek başına kurtuluşa vesile olamayacağı için sınırlı bir değere sahiptir.

³²⁶ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 8

³²⁷ Gazâlî, *Minhâcü'l-Âbidin* (Abidler Yolu), Çev. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Sentez Yayınevi, T.Y., s. 27

³²⁸ Fâtır/28

³²⁹ Gazâlî, *a.g.e.*, s. 29

³³⁰ Gazâlî, *Tehâfüt el-Felâsife*, s. 8-9

³³¹ Bolay Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, II, s. 245

³³² Watt, *a.g.e.*, s. 63

Gazali'ye göre, aklın kıymeti sadece ilahi olanı tasdikle sınırlı değildir. Aklın kıymeti, bu temel işlevinin yanı sıra ilahi vahyin içerdiği mesajı anlamaya çalışmakla da tebarüz etmektedir. Yani Allah'ın emanetini kabulün bir aracı ya da şeriatı ve peygamberi tasdik bir aleti olduğu içindir.³³³ Bu nedenle akıl bizzat Allah tarafından övülmüştür. Peygamberin getirdiği şeriat övülüyorsa, onu tasdik eden akılda övülmelidir.³³⁴

Bu mânâda akıl, Gazâli'ye göre, her zaman övgüye layık görülmüştür. Bu liyâkat bizatihi aklın kendisinden değil imanın mevzuu olan dinî olanı tasdikle ilgilidir.

Tüm bunlardan sonra şu söylenebilir akıl ilahi olanla birlikte hareket ettiği sürece onun yol göstericiliğinde yürüdüğü yani nakle tabi olduğu sürece her daim elde bulundurulması gereken bir alettir ve yüce bir kıymeti haizdir.

Gazâliye göre aklın değeri *Munkız*'da net bir şekilde ifade edilir:

Kısacası peygamberler kalp hastalıklarının doktorlarıdır. Aklın yararı ve işlevi de bize nübüvvet gerçeğini tanıtmak ve nübüvvet gözü ile kavranamı kavramaktan aciz olduğunu kabul ederek, nübüvveti tasdik etmek ve bizi elimizden tutarak, körleri rehberlere ve ne yapacağını bilemeyen hastaları müşfik doktorlara teslim eder gibi, nübüvveti teslim etmektir. Aklın etki alanı ve varıp duracağı son nokta burasıdır. Bunun ötesinde, tabibin kendisine vereceği şeyi anlamaya çalışmaktan başka yapacağı bir şey yoktur.³³⁵

Bu yönden akıl, dinî meselelerde bir araçtır. Akıl, Gazâli'nin düşüncesinde şerefli bir varlık olsa da bu şeref, dini daha iyi anlamaya, hakîkati kavramaya, dinin gereklerini uygulamaya yardımcı olduğundandır. Yani din asıl, akıl ise bu asla ulaşmak için vasıta. Akıl ancak din ile hidayete erebilir, doğruyu bulabilir. Dini akıldan daha öncelikli ele alan Gazâli'nin akla yaklaşımı bu yöndedir.

Gazali'ye göre, akıl ile din, bir bina ve bu binanın temeline benzerler. Esas bina olmayınca temel bir işe yaramaz. Temel olmayınca da bina ayakta duramaz. İşte bu sebeple akıl dini sorumluluğun ilk şartıdır. Akıl ile din arasındaki münasebeti Gazâli şu ifadelerle ortaya koymaktadır.³³⁶

³³³ Gazali, *İhya*, I, s. 128

³³⁴ Gazali, *a.g.e.*, s. 128

³³⁵ Gazali, *Munkız*, s. 174–175

³³⁶ Gazâli, *Meâricül' Kuds*, s. 63, 64, 65

1. Din, hariçten bir akıldır. Yani insana ulaşamadığı bilgiler noktasında yardımcı olur. Akıl da dâhilden bir dindir. Bunlar birbirine yardım ederler, birbirine güç verirler. Hatta birlikte hareket ederler. Din hariçten bir akıl olduğu için Allah, Kur'an'ın birçok yerinde imansızları akılsızlıkla damgalamıştır. Gazâli'nin bu noktada verdiği naklî delil; “Onlar bir sürü sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Onun için anlamazlar”³³⁷ ayetidir.³³⁸

2. Akıl, dâhilden bir din olduğu için Allah, aklın sıfatı hakkında şöyle buyurmuştur: “Öyleyse sen yüzünü Allah'ı birleyen (bir hanif) olarak dine, Allah'ın o fitratına çevir ki insanları bunun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışı için hiç bir değiştirme yoktur. İşte dimdik ayakta duran din (budur). Ancak insanların çoğu bilmezler.”³³⁹

3. Yine akıl ile din bir olduğu için akıl, din kelimesi ile isimlendirilmiştir. “Bu ışık da nur üstüne nurdur.”³⁴⁰

4. Akıl ile din arasındaki münasebet göz ile ışık arasındaki münasebete benzer. Nasıl ki ışık olmadan göz göremezse din olmadan akıl da idraki tam olarak gerçekleştiremez. “Size Allah'tan hakîki bir nur ve apaçık bir kitap gelmiştir. Ki, Allah rızasına uyanları onun sebebiyle selamet yollarına ulaştırır. Onları, iradesiyle, karanlıklardan aydınlığa çıkarıp kendilerini dosdoğru bir yola iletir.”³⁴¹

5. Eğer din, akılı zayı ederse ondan bir şey zuhur etmez. Bu takdirde, gözün nuru yok olduğu zaman meşalenin ziyasının zayı olması gibi din de zâyi olur. Eğer akıl, dini zâyi ederse ışık yokluğundan dolayı göz görmekten aciz olur. İşte bunun için umum insanlar dine muhtaçtır.

6. Akıl, başlı başına çok az şeyleri halledebilir. Bir şeyin cüz'iyatını değil ancak külliyatını bilmeye ulaşabilir. Din ise böyle değildir. O eşyanın külliyatını da cüz'iyatını bilir.

7. Akıl, şer'î olan şeyleri tafsilen gösteremez. Kişiyi yegâne doğru hükümlere götürmez. Hidayete erdiremez. Din ise hidayete götürür ve hakîkati gösterir.³⁴²

³³⁷ Bakara/171

³³⁸ Gazâli, a.g.e., s. 63, 64

³³⁹ Rum/ 30

³⁴⁰ Nur/ 35

³⁴¹ Maide/ 15, 16

³⁴² Gazâli, a.g.e., s. 65

8. Akıl-iman ilişkisinde aklın faydalarından biri de enbiyanın mertebesini tanımaktır. Bu ise bir hastayı tutup tabibe teslim etmek gibidir. Yoksa akıl bu dairenin dışına çıkamaz. Peygamberlerin açıklamış olduğu hususları anlamaktan bir adım ileri gidemez.³⁴³

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Gazâli, akıl - iman ilişkisinde aklın her ne kadar faydalı olsa da bu faydasının kısıtlı olduğunu esas itibariyle imanî konularda nübüvvetin ön plana çıktığını belirtir.

Peygamberler dini konularda, aklın meselelere vâkıf olamadığı hususlarda açıklayıcı olmuşlardır. Ayrıca akıl imanı taklitten uzaklaştırıp amellerin hakkınca yerine getirilmesi noktasında hakîkate ulaşmak için mühim bir araçtır.

Gazâli, aklın değerini tespitite, din-akıl uyumunu ön plana çıkarmış ve bu hususta insanları tasnif etmiş ve onlardan hangilerinin hatalı olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Gazâli'ye göre, insanlar bilginin ve aklın değeri hususunda, iman-akıl ilişkisinde şu hususlarda hataya düşmüşlerdir.³⁴⁴

1. Temelde yalnızca akli geçerli ölçü alanlar,
2. Temelde yalnızca nakli geçerli ölçü alanlar,
3. Akli temel alıp nakli ona uyduranlar,
4. Nakli temel alıp akli ona uyduranlar,
5. Hem akli hem nakli kabul edenlerdir ki bu grup yanılmamıştır.³⁴⁵

Birinci grup: Gazâli'ye göre, Allah'ın emir ve yasakları hususunda akli hakem kılmaya çalışmak din ile bağdaşmaz. Bu görüş; bencillikten, kendini beğenmişlikten başka bir şey değildir. İlahi vahyi kökünden reddedenler ile vahyin prensiplerini akıl ölçüleri ile değerlendirmeye kalkışanlar hata etmişlerdir. Bu kimseler, reddettiklerini, kabul ettikleri veya saptırarak yorumladıkları her şeyi nefislerinin arzusuna uyarak reddederler ya da kabul ederler veya saptırarak yorumlarlar.³⁴⁶ Hâlbuki Allah'ın emir ve yasaklarını

³⁴³ Mehmet Ali Okhan, *İmam Gazali*, 2. Baskı, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1964, s. 56

³⁴⁴ Gazâli, *Kanunut- Tevil*, s. 522

³⁴⁵ Gazâli, *a.g.e.*, s. 522-523

³⁴⁶ Gazâli, *a.g.e.*, s. 522

değerlendirmek aklın kendi kriterlerine de aykırıdır. Çünkü iman ve akıl farklı iki âlemdir. İman bir kabul işidir.³⁴⁷

İkinci Grup: Bu grup kendini yalnızca nakille sınırlandırmıştır. Eğer bu gruba nakledilen ifade biçimleri arasında çelişkiler ileri sürülüp te'vil önerilecek olursa te'vilden kaçınır ve “Allah’ın her şeye gücü yeter” derler.³⁴⁸

Üçüncü Grup: Bu grup bu iki terime de gereken özeni gösterememişlerdir.³⁴⁹

Dördüncü Grup: Nasıl ki bir önceki grup nakli ihmal ediyordu, bu grup da akli ihmal etmektedir. Acaba akıl-din noktasındaki ilişkiyi kuramayan bu grup akıl ve iman arasında bir uyumsuzluk mu olduğunu düşünüyor? Hâlbuki akıl, din ve tevhid arasında bir uyumsuzluk yoktur. Akıl dairesini imanla alâkasız bulanlar yanılığa düşmüştür. Onlar bu dünyada yüzmeyi bilmediğinden boğulup gitmişlerdir. Yüzmeyi de düşünmüyorlar. Onlara göre bizim elimizde hiçbir şey yoktur. Her şeyi Allah yapıyor. Tamamen kaderci bir teslimiyetle akıl, sorumluluk, din ve iman arasındaki ilişkiyi kuramayıp akli saf dışı bırakıyor. Bu sözler ise tamamen cahillik ve yanlış düşünmekten kaynaklanıyor.³⁵⁰

Beşinci Grup: Aklın ve naklin önemli birer temel olduğunu, bu ikisi arasında çelişki olmayacağı fikrini öne süren bu son grup, hem akla hem de nakle layık olduğu önemi ve konumu vermişlerdir. Şu bir gerçektir ki, akli yalanlayan nakli de yalanlamış olur. Çünkü naklin doğruluğunu bize bildiren akıldır. Aklın tanıklığı olmasa doğruyu söyleyen ile yalanı söyleyeni, gerçek peygamberi yalancı peygamberden ayırt etmek mümkün olmazdı. Akla ve nakle layık oldukları değeri verenler isabetli bir tutum içindedirler.³⁵¹ Burada, Gazâli’nin akıl hususunda da iman hususunda da değer meselesine önem verdiğini söyleyebiliriz. Zîra o, ikisine de gereğinden fazla değer vermenin yanlış olduğu söyler.

Tüm bunlardan hareketle özet olarak şöyle söyleyebiliriz: İman muhtevası itibariyle insan için önemlidir. Akıl da imanî olanı anlayıp kabul ederek tasdik etmek için temel

³⁴⁷ Ülken, *İslam Düşüncesi*, s. 40

³⁴⁸ Gazâli, *a.g.e.*, s. 522

³⁴⁹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 522

³⁵⁰ Gazâli, *a.g.e.*, s. 522–523

³⁵¹ Gazâli, *a.g.e.*, s. 523

bir şarttır. Gazâli akli yüceltir ve ona ciddi bir önem atfeder. Onun akla yönelik bu tutumu, asıl olarak aklın kendisinden kaynaklanmaz. İmanın ehemmiyeti, imanî olanın değerli oluşu ve bunların akılla tasdik edilmesi bir alet mesabesinde olan akli yüceltir, şerefli bir makama oturtur. Yoksa yüce Allah'ın imansızları akılsızlıkla damgalaması anlaşılır olmazdı.

SONUÇ

Gazâli'nin düşünce serüveni, hakîkate duyulan özlem ve arayış olarak nitelendirilebilir. Zîra o, ancak ruhî olarak duruluk ve dinginlik ile mutmain olabileceğine inanıyordu. Gazâli, *Munkız*'da ifade ettiği şekliyle, araç olarak, sistematik sayılabilecek bir şekilde şüpheyi kullanır. Kendi iç hesaplaşmaları sonucu güvenilir ve kesin bilgiyi yani hakîkati aramaya başlar. Hemen her şeyi aşamalı olarak sorgulayan Gazâli, duyu verilerinin yanıltıcı olduğunu tespit eder ve bunların kesin bilgiye yani hakîkate ulaşmada yetersiz olduğunu görür.

Çalışmamızın ana konularından biri olan akli da eleştiri süzgecinden geçiren Gazâli, akli geniş bir şekilde ele alıp tanımlamış, tasnif etmiştir. Akli, akli verileri kullanarak eleştiren Gazâli, aklin sınırlılıklarını belirlemiş ve çıkmazlarını ortaya koyarak, aklin sınırlı olduğuna kanaat getirmiştir. Bunu yaparken akli tamamen dışlamamış, aksine, akla hak ettiği değeri vermiş, insanın ayırt edici bir fonksiyonu olan akli hak ettiği yere oturtmuştur.

Gazâli'ye göre, insanın sahip olduğu en mühim ve değerli varlığı aklidir. Zîra o, bunu ilahî hitabın öncelikli ve olmazsa olmaz şartı olarak kabul eder. Ona göre, akıl sahih ve salim olarak kullanıldığı sürece imana ulaştırılan bir fonksiyon üstlenebilir.

Burada dikkat çeken hususlardan birisi de, Gazâli'nin akıl kavramını değişik anlamlarda kullanmasıdır. Zira o, akli tanımlarken insanın tavır ve davranışlarının dahi bu anlamlar içerisinde olduğunu belirtir. Aynı şekilde onun yer yer akli, “kalp”, “nefs” ve “ruh” kelimeleriyle aynı ya da benzer anlamlarda kullanması da akıl kavramının şumullü kullanımının bir ifadesidir. Ancak bu kavramlar içerisinde “kalp” kendisine üstün bir yer bulur. Böylece o, özellikle de “kalp” kavramıyla, salt aklin kavrayamadığı ancak inkâr da edemediği iman alanına dair hakîkatlere kapı aralamıştır.

İman, insan hayatının kendisiyle şekillendiği ve anlam kazandığı en mühim bir kavramdır. Gazâli'ye göre iman, kesin tasdik ve ikrardan ibarettir. Bu öyle bir tasdik olmalıdır ki, kişinin bu tasdikinde en ufak bir şüphe ve zanna yer olmamalıdır. Ayrıca tasdik, sağlam akli ve kalbî delillerle desteklenmiş olmalıdır. Aksi takdirde, içine zannın ve şüphenin girdiği, salt taklide dayalı, istidlâlden ve kalbî deneyimlerden uzak bir

tasdik makbul değildir. Ayrıca o, imanın, Allah'ın insanın kalbine akıttığı bir nur olduğunu ifade eder. Burada imanın hâsıl olması için kulun kalbini, imanî hakikatleri kabule hazırlaması, gayret göstermesi önem arz eder. Ancak bu, imanın kalbe doğması için tek ve yeterli sebep değildir. Meşiet'i İlahi asıldır.

Gazâli'ye göre, imanın kendi içinde farklı mertebeleri bulunmaktadır. Bunlar; taklit, ilim ve zevktir: Taklit safhası akîdenin olduğu gibi kabul edilmesi ve bu konuda herhangi bir tetkik ve tahkike ihtiyaç hissedilmemesidir. Diğer bir safha olan ilim derecesinde akîde ile ilgili birtakım delillere sahip olmak söz konusudur. En yüce iman ise âriflerin yaşadıkları, kalbî bilgiyle ilişkili olan iman mertebesidir. Zevk derecesinde olan bu imanda akîdenin bâtınına girmek, marifet seviyesine ulaşmak vardır. Bu marifet sadece bilinen bir şeyden, yani sadece bilgidan ibaret olmayıp, aynı zamanda yaşanan bir haldir. Gazâli bu mertebelerin hepsini sahih görür; ancak, bununla birlikte onun için asıl önemli ve elde edilmesi maksud olan iman, âriflerin imanıdır.

Gazâli, tetkik ettiği ilimlerden şu sonuca ulaşmıştır: “Şer’î ve aklî ilimleri kontrol için incelediğim yollardan bende Allâh’a, nübüvvete ve âhiret gününe yakînî bir iman hâsıl olmuştur. İmanın bu üç esası bende muayyen ve mücerret bir delille değil, bilâkis izah edilemeyecek sebepler, karîneler ve tecrübelerle sağlamca yerleşmiştir.” O, tasavvufî süreç sonrası kalbî ve sezgisel bakış açısı kazanarak bir dönüşüm yaşamıştır. Gazâli, bu aşamada temelini hem taklit hem de bilgi ve kültürün oluşturduğu iman mertebelerini aşmış ve âriflerin dinî tecrübe ve kalp yoluyla ulaştıkları iman mertebesine yükselmiştir.

Gazâli'ye göre, iman ve amel arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. O, ameli imandan ayrı bir olgu olarak ele almakla birlikte, aralarında neredeyse nesne ile gölgesi, ateş ile duman veya beden ve ruh arasında bulunan birliktelik kadar yakın bir ilişki görmektedir. Ona göre taklidî iman, sahih olmakla beraber, mü'min bir kimse hayatının sonuna kadar bu noktada kalmamalı, imanını tahkikî seviyeye çıkarmalıdır.

Gazâli, akıl-iman ilişkisinde pek çok düşünürün yanılığa düştüğünü de dile getirerek ikisine de hak ettiği değer verilmesini istemiş, yalnızca birini ele alan bütün grupları eleştirmiştir. Ona göre, kalp ve aklın hâkim olduğu alanlar ayrıdır. Yalnızca aklın hükmettiği alanlar olduğu gibi bazı noktalarda da kalp devreye girer ve ilahî bilgi onu

huzura kavuşturur ve ruh artık hem aradığı huzura kavuşur hem de daha önce elde edemediği hakıkate ulaşır.

Gazâli'ye göre, ne yalnız akıl, ne de yalnız kalp hakıkate ulaşma noktasında yeterli olabilir. İlahî hakikatlerin daha iyi anlaşılması için akıl şarttır. Ancak onu, her konuda asıl kaynak saymak yanlıştır. Özetle, akıl-iman ilişkisi bağlamında, imanî hakikatlerin kavranması için akla ihtiyaç vardır. Ama salt akıl insanı yanıltır ve gayb âleminin hakikatlerinin algılanmasında yeterli değildir. Bu yüzden, Gazâli'ye göre, yapılması gereken şey; din, akıl, duyu organları ya da bilgi kaynağı olarak her ne varsa her birine hak ettiği değerı vermeli, katı rasyonalistlerin yaptığı gibi akklı mutlak bir bilgi kaynağı olarak görmemelidir.

Gazâli'ye göre, kişi ilmî altyapısını oluşturduktan sonra zevk ve müşahede yolunu tutmalıdır. Çünkü akıl ve ilim, insanı bir yere kadar götürebilecektir. İşte bu noktada, yani aklın fonksiyonu bittiğinde, kalbin terakki ve müşahedesini başlayacak ve insan bu şekilde hakıkate ulaşacaktır. Gazâli'ye göre, aklın üstünde ve ötesindeki bu hakikat, dinde yakîni yakalayıp muhafaza etmek için yegâne yoldur. Bu yol mükâşefe ve muâmelerinin ortak ürünüdür. Ona göre, muâmele -yani amel, zikir ve riyâzet- mükâşefe için bir temel kabul edilmelidir. Öyle ki, muâmele ilmi mükâşefe ilmi ile sonuçlanmazsa, yakîn hâsıl olmayacaktır. Kalbi nurla süsleyen ve her şeyin hakikatinin açık ve şüphesiz şekilde insanda tecelli bulmasını sağlayan, yalnızca mükâşefe ilmidir. Muâmelerinin faydası kalbi tasfiyedir. Bu da ancak ilâhî lütuf ile insanî gayretin birlikteliğiyle gerçekeşebilecektir. Ancak, mükâşefe sadece ilâhî lütufla gerçekeşebileceğinden onda insanî gayretin temel olma dışında hiçbir etkisi yoktur. İç aydınlanma Allah'ın inayetiyledir. Yani bu yolun en önemli özelliği kulun kesbinden çok ilâhî lütfun belirleyici olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Arpagus, Hatice Kelpetin, “İman Bağlamında Kelâm'da Taklid ve Mukallid (Gazzâlî Örneği)”, *Kelâm Araştırmaları*, 3,1 (2005).
- Aydın, Mehmet S, *Din Felsefesi*, 10. Baskı, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2002.
- _____, “Gazzâlî'nin Kurb Nazariyesinde Allah'ın Sıfatlarının Anlam ve Önemi”, *AÜİFD*, Sayı.22, Ankara, 1978.
- Aydınlı, Yaşar, *Gazali: Muhafazakâr ve Modern*, Arasta Yayınları, Bursa, 2002.
- _____, “Gazzâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3–4, 2000.
- Bammat Haydar, *İslamın Çehresi*, Çev. Osman Fehmi Giritli, Sancak Yayınları, İstanbul, 1975.
- _____, *İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1963.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin, *Sosyo-Kültürel Hayatta Tasavvuf*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2000.
- Bayrakdar, Mehmet, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, Seha, İstanbul 1989.
- _____, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1988.
- Blaise Pascal, *Düşünceler*, Çev. Metin Karabaşoğlu, Kaknüs Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2000.
- Bolay Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA*, II, T. D. V. Yayınları, İstanbul, 1989.
- _____, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırması*, Kalem Yayıncılık, İstanbul, 1980.
- _____, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, 1996.
- Buhari, Ebu Abdillah M. B. İsmail, *Sahihu'l-Buhari*, Darü'l-Kalem, Beyrut, 1987.
- Bulaç Ali, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi*, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Burns Gerald L, “Gazzâlî'nin Tasavvufi Hermenötigi” Çev. Turan Koç, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3–4, 2000.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, Rehber Yayınları, 1997.

- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Çamdibi Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazâlî*, İstanbul, 1983.
- Çubukçu İbrahim Ağâh, *Gazzali ve Kelam Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.
- _____, *Gazzali ve Şüphecilik*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964.
- _____, *Gazzali ve Bâtınlık*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.
- Duran Bünyamin, *GAZALÎ, İslam Tarihinin Konjonktürel Değişimi-2*, Nesil Basım Yayın, İstanbul, 1998.
- El-Cabiri Muhammed Âbid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, Çev. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi, İstanbul, 2001.
- El-Hindi Ali B. Hüsameddin El-Müttaki, *Kenzü'l Ummal*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Emiroğlu İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, 2. Basım, Elis Yayınları, Ankara, 2004.
- Erdem Hüsameddin, "Gazâlî'de Bilgi Meselesi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3-4, 2000.
- Ertürk, Ramazan, *Sufî Tecrübenin Epitemolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara, 2004.
- Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, Şa-To, İstanbul, 2008.
- Fazlurrahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 1996.
- Gazali, *Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zendeka*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *El-Hikmet Fi Mahlukatillah*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *El-İktisat Fi'l- İtikad*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1988.
- _____, *El-Kıstasü'l-Müstakim*, Matbaa-i Katolikiyye, Beyrut, 1959.
- _____, *El-Madnun'u Bihi Ala Gayri Ehlihi*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *El-Munkız'u Mine'd-Dalal (Hakikate Giden Yol)*, Çev. Ali Kaya, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2008.
- _____, *El-Mustasfa Min İlmi'l-Usül*, Darü'l- Fikr, Beyrut, T.Y.
- _____, *El Maksadü'l-Esna Şerhi Esmâi Hüsnâ*, (Esmâ-i Hüsnâ şerhi), çev. M. Feriştat, İstanbul, Feriştat Yayınları, 1972.

- _____, *Er-Risaletü'l-Ledünniyye*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *Eyyühel Veled*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *İhyâ'u Ulumi'd-Dîn*, Mektebetü'l Tefkikiyye, Kahire, T.Y.
- _____, *İlcamü'l-Avam An İlmi Kelam*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *Kanunut- Tevil*, Gazali, Çev. Bilâl Aybakan, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3-4, 2000.
- _____, *Kimya-yı Saadet*, çev. Âli Arslan, Merve Yayınları, İstanbul, T.Y.
- _____, *Makasıdu'l-Felasife*, Çev. Cemaleddin Erdemci, Vadi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2002.
- _____, *Mearicü'l-Kuds* (Hakikat Bilgisine Yükseliş), Çev. Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, İstanbul, 1971.
- _____, *Me'ârifü'l-Akliyye*, (*Düşünme Konuşma ve Söz Üzerine*), Çev. Ahmet Kâmil Cihan, İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2003.
- _____, *Mi'yarü'l-İlim*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1990.
- _____, *Mihekkü'n-Nazar* (Düşünmede Doğru Yöntem), Çev. Ahmet Kayacık, Ahsen Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- _____, *Minhacü'l-Arifin*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1994.
- _____, *Minhacü'l-Abidin*, Abidler Yolu, Çev. Ali Bayram, M. Sadi Çöğenli, Sentez Yayınevi, T.Y.
- _____, *Miracü's-Salikin*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *Mişkätü'l-Envar*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 1994.
- _____, *Mîzânü'l-Amel*, (Amellerde İlahi Terazi), Çev. Abdullah Aydın, Aydın Yayınevi, İstanbul, 1971.
- _____, *Mükaşefetü'l-Kulüb* (İlahi Nizam), çev. Yaman Arıkan, Fatih Yayınevi, 2. Baskı, 1971.
- _____, *Ravdatü't-Talibin ve Umdetü's-Salikin*, Mecmuatu Resail El-İmam El-Gazâlî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.

- _____, *Tehafütü'l-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*, Çev. Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul, 2002.
- _____, *Tehafütü'l-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)*, Çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Güler İlhami, *Özgürlükçü Teoloji Yazıları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- _____, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
- İzmirli İsmail Hakkı, *İslam da Felsefe Akımları*, Hazırlayan, N. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul, 1995.
- İzutsu Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, Çev. Selahaddin Ayaz, Pınar Yayınları, İstanbul, 1984.
- Janet Paul, Gabriel Seailles, *Metalib ve Mezahib*, Çev. M. Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978.
- Koç Turan, *Din Dili*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Kuşeyrî Abdulkerîm, *Kuşeyrî Risâlesi*, Çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1981.
- Kutluer İlhan, *Akıl ve İtikad*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- _____, "Gazzali'nin Felsefi Serüveni", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3-4, 2000.
- Manzur, İbn, *Lisanü'l- Arabi'l- Muhit Fi'l- Luga*, Daru's – Sadır, Beyrut, 1968.
- Müslim, Ebü'l- Hüseyin Müslim b. el- Haccac el- Kuşeyri en- Nisaburi, *Sahihi Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul. 1981.
- Numani, Mevlana Şibli, *Gazâli*, Çev. Yusuf Karaca, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Okhan, Mehmet Ali, *İslam büyükleri külliyyatı*, Mehmet Ali Okhan, İstanbul, Gayret Kitabevi, T.Y.
- Oliver, Leaman, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, Çev. Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Orman, Sabri, *Gazâli Hakikat Araştırması*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1986.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, 5. Baskı, Vadi Yayınları, Ankara, 2005.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, 2. Baskı, MÜİFV Yayınları, İstanbul, 1992.

- Özervarlı, M. Sait, “Gazâlî (Kelâm İlmindeki Yeri)”, *DİA*, XIII, T. D. V. Yayınları İstanbul, 1996.
- Peterson, Mihael, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, *Akıl ve İnanç, Din Felsefesine Giriş*, Çev. Rahim Acar, Küre Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ragıb, İsfahanî, *El-Müfredât, Kur'an İstılahları Sözlüğü*, Çev. Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu, Çıra Yayınları, İstanbul, 2006.
- Reçber, Mehmet Sait, *Tanrıyı Bilmenin İmkân ve Mahiyeti*, Kitabiyat, Ankara, 2004.
- Rosenthal, Franz, *Bilginin Zaferi*, Çev. Lami Güngören, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2004.
- Sinanoğlu, Mustafa, “İman”, *DİA*, XXII, T. D. V. Yayınları, İstanbul, 2000.
- Sönmez, Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, 2. Basım, Kitabiyat, Ankara, 2002.
- Sunar, Cavit, *İslam'da Felsefe ve Farabi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1972.
- Şerif, M.M, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Taylan, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri (Bilgi-İman-Mantık)*, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1989.
- Uludağ, Süleyman, “Bir Düşünür Olarak Gazâlî”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt/Vol:13, Sayı/ No: 3-4, 2000.
- Uslu, Ferit, “İbn Teymiyye'nin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi,” *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IV, (2004), Sayı: 3
- _____, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, 3. Basım, Ülken Yayınları, İstanbul, 2000.
- _____, *İslam Felsefesi (Kaynakları ve Tesirleri)*, 2. Baskı, Selçuk Yayınları, Ankara, 1967.
- Vural Mehmet, *Gazâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.

- Watt W. Montgomery, *İslam Felsefesi ve Kelamı*, Çev. Süleyman Ateş, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
- _____, *Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma*, Çev. Hanifi Özcan, Etüt Yayınları, Samsun, 2003.
- Yakıt, İsmail, “Mevlânâ’da Akıl ve Aklın Kritiği”, 8. *Milli Mevlânâ Kongresi*, Konya, 1996.
- Yaran Cafer Sadık, *Din Felsefesine Giriş*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____, *Günümüz Din Felsefesinde Tanrı İnancının Akliliği*, Etüt Yayınları, Samsun, 2000.
- Yeğin, Abdullah, *İslamî-İlmi-Edebi-Felsefi Yeni Lügat*, İstanbul, 1983.
- Zerrinkub, Hüseyin. *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî’nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, Çev. Hikmet Soylu, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Recep OLHAN

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 17 Eylül 1981, Kulu/KONYA

Medeni Durumu: Evli

Tel : +90 537 342 19 81

e-mail: recepolhan@hotmail.com

Yazışma Adresi: Develi İlçe Müftülüğü

Develi/KAYSERİ

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü	2012
Lisans	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	2007
Lise	Konya İmam Hatip Lisesi, Konya	1999

YABANCI DİL

Almanca, Arapça, İngilizce